

МУАССАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ БОХТАР
БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ»

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 892.7 +809.155. 0 81.2 (2Т)

ЗОИРЗОДА ХОЛМУРОД САФАРАЛӢ

**БАРАСИИ МАЪНОӢ ВА СОХТОРИИ ВОМВОЖАҶОИ АРАБИИ
ОСОРИ НАСРИИ ҲУСАӢН ВОИЗИ КОШИФӢ
(дар асоси маводи «Футувватномаи султони», «Ахлоқи муҳсини» ва
«Рисолаи хотамия»)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ

Ҳомидов Дилмурод Раҷабович – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи забон ва типология факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Муқарризони расмӣ:

Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло – доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Усмонова Мунаввара Холиқовна – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.

Муассисаи пешбар:

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Ҳимояи диссертатсия «10» апрели соли 2025, соати 15:00 дар маҷлиси шурои диссертатсионии 6D.KOA-021-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суроға: шаҳри Душанбе, Буни Ҳисорак, бинои таълимии №10, толорои шурои олимони факултети филология) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) ва тавассути сомонаи www.tnu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «___» _____ соли 2025 тавзеъ шудааст.

Котиби илмӣ
шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ

Мирзоёров Ф.Н.

НОМГУЎИ ИХТИСОРАҲО

А – арабӣ
 АЗИ – Асосҳои забоншиносии эронӣ
 Анг – англисӣ
 БҚ – Бурҳони қотей
 В – Вожаномак
 ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик
 ГЛ – Гиёс-ул-луғот
 ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик
 ЛРТ – Луғати русӣ-тоҷикӣ
 ЛФ – Луғати фурс
 ЛҲРТ – Луғати ҳарбии русӣ-тоҷикӣ
 Л – Лотинӣ
 Олм – Олмонӣ
 Р – Русӣ
 Суғ. – Суғдӣ
 Тоҷ. – Тоҷикӣ
 Тур – Туркӣ
 Уэ. – Умумиэронӣ
 Фар – Фаронсаӣ
 ФАТ – Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ
 ФБАРА – Фарҳанги бузурги англисӣ-русӣ ва русӣ-англисӣ
 ФБС – Фарҳанги бузурги суҳан
 ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ
 ФИХ – Фарҳанги мухтасари истилоҳоти забоншиносӣ
 ФМАР – Фарҳанги мукаммали англисӣ-русӣ
 ФМШ – Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»
 ФРЗР – Фарҳанги решашиносии забони русӣ
 ФРЗФ – Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ
 ФРФ – Фарҳанги русӣ-форсӣ
 ФФР – Фарҳанги форсӣ-русӣ
 ФР – Фарҳанги Рашидӣ
 ФТЗР – Фарҳанги тафсирии забони русӣ
 ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ
 ФФА – Фарҳанги форсии Амид
 ФҲФРРФ – Фарҳанги ҳарбии форсӣ-русӣ ва русӣ-форсӣ
 ФЭЗ – Фарҳанги энциклопедии забоншиносӣ
 Ҳа. – Ҳиндуаврупой
 ЭСТ – Энциклопедияи советии тоҷик
 Ю – Юнонӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Осори адабии охири қарнҳои XV ва ибтидои асри XVI дар инкишофи забони тоҷикӣ мақому манзалати хосеро дорад ва ин давра як навъ гузариш ба марҳилаи нави забони адабии тоҷики ҳавзаи Мовароуннаҳр маҳсуб меёбад ва то кунун роҷеъ ба забони осори адибони ин давра ҳарчанд чандин қори таҳқиқотӣ ба анҷом расида бошад ҳам, забони осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ба таври алоҳидагӣ омӯхтаву таҳқиқ нагардидааст. Аз ин ҷиҳат, аз омӯзишу таҳлил ва баррасии осори мансури Кошифӣ барои нигорандаи ин сатрҳо ҷолибтарин нуқот арҷгузорӣ ба эҷодиёти пурмухтаво ва ҳунари беназири адабии ӯ дар мавриди муайян сохтани вижагиҳои луғавӣ ва қорбурди вожаву таркибҳои вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ, муайян кардани сохтори онҳо буда, тасмим гирифта шуд, ки масъалаҳои зикршударо мавриди таҳқиқ қарор бидиҳем. Мусаллам аст, ки «истилои араб ба ҳеҷ ваҷҳ натавонист истиқлоли забонии аҳли Хуросону Мовароуннаҳрро комилан аз байн бибарад. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар ин сарзамин бо забони арабӣ пайваста рақобат намуда, дар мақоми худ пойдору устувор монд»¹.

Шукӯҳу шаҳомати форсии дарӣ дар охири асри X ва асрҳои минбаъда, ба хусус асрҳои XIV-XV, ба андозае буд, ки ҳатто баъд аз барҳам хурдани хонадони Сомониён ҳам он чун забони давлатдорию адабиёт ва забони илму дин мақоми таърихии худро нигоҳ дошт. Дар асрҳои миёна он ҳатто ба мамлакатҳои зиёди дуру наздик доман паҳн кард. Бо ин забон дар муддати қариб 1000 соли охир аз сарзамини Ҳиндустон то ба Осиёи Сағир ва аз Эрони ҷанубӣ то ба Ҳафтрӯд гуфтугӯ мекарданд, асари бадеиву илмӣ эҷод менамуданд. Дар байни эҷодкорони қарни XV Ҳусайн Воизи Кошифӣ низ қарор дошт, ки ӯ бо таълифу тадвини асарҳои илмиву бадеӣ ва таълимиву тарбиявии хеш манзалату шаҳомати адабиёти бадеии форсу тоҷики қарни XV-ро хеле ғанӣ гардонидаст ва то ба имрӯз ин таълифот ба ӯ шуҳрати оламшумул овардааст. Аз ин ҷиҳат, номи Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар радифи машҳуртарин номҳои аҳли илму адаби гузаштагонамон, чун: Абдурраҳмони Ҷомиву Алишери Навоӣ маъқула дорад. Мақоми ӯ, махсусан, дар воизиву тарғибгарии ахлоқи ҳамидаи инсонӣ шоистаи таваҷҷуҳ ва ангуштнамои машҳури ҳамагон гардида, Кошифӣ аз қабилҳои адибони ба камол расидаву анъанавардор ва навовари адабиёти тоҷики ибтидои қарни XVI маҳсуб меёбад. Шириниву суфтагӣ ва равшанбаёнӣ осори нотакрори ӯ, пеш аз ҳама, дар қорбасти забони шевою гуворои ӯст. Зарурати интихоби мавзӯи мазкур пеш аз ҳама дар он аст, ки дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба забони осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ, чун: «Футувватномаи султони», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия» ва ҷанде дигари ӯ то кунун ягон қори илмӣ ба анҷом нарасидааст. Ногуфта намонад, ки роҷеъ ба асари «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ солҳои охир аз ҷониби адабиётшинос Қурбон Восеъ ва муҳаққиқи ҷавон Саъдуллозода Умед чандин мақолаву рисолаи илмӣ ҷиҳати вижагиҳои луғавӣ таълиф ёфтаанд, ки ин ба дараҷаи омӯзиши забони осори ин адиб мусоидат мекунад. Бинобар он, мо кӯшидем, ки дар доираи ин

1. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат. К.1. // Э. Раҳмон. – Душанбе, 2018. – С. 241.

диссертатсия дараҷаи корбурди вомвожаҳоро дар осори насрии Кошифӣ («Футувватномаи султонӣ, «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия») муайян намоем. Аз ин ҷост, ки мо тасмим гирифтаем, роҷеъ ба вижагиҳои маъноӣ ва сохтории вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муҳтавои он рисолаи диссертатсионӣ пешниҳод намоем.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯ. Забону услуби асарҳои насрии адибони охири асри XV ва ибтидои асри XVI ба андозае таҳқиқ шуда бошанд ҳам, вижагиҳои маъноӣ сохтории осори манзуму мансури адибони ин давр то кунун ба ҷузъи чанд рисолаи таҳқиқӣ¹ дигар кори илмӣ ба анҷом нарасидааст. Дар ин рисолаҳо қайдҳо роҷеъ ба ҷиҳатҳои забони осори ин давр, ба хусус асарҳои Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба назар мерасанд. Албатта, ин қайдҳо мулоҳизаҳо низ фарогири ягон ҷанбаи эҷодиёти Ҳусайн Воизи Кошифӣ маҳсуб меёбанд.

Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳои ҳагӣ забони арабӣ дар рушду камоли ҷузъу қулли забони тоҷикӣ мақомадор, ки таҳқиқу баррасии он назарияву амалияи забоншиносии тоҷикиро боз ҳам пурарзиш менамояд. Аз ин рӯ, баррасиву таҳқиқи таъсири забонҳои дунё ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ, хоса дар қарни XX, дар забоншиносии тоҷик оғоз гардид, ки дар ин соҳа хидмати чанд тан олимони тоҷик, чун С. Айнӣ (1938), А. М. Мирзоев (1948), Н. Маъсумӣ (1977), Т. Зехнӣ (1983), Д. Тоҷиев (2007), Р. Ғаффоров (1977), Ш. Рустамов (1982), М. Н. Қосимова (2003, 2007), С. Ҳалимов (2002), Т. Хаскашев (1998), Т. Бердиева (1991), Ҳ. Мачидов (2007), А. Воҳидов (2008), Н. Шарофов (1992), С. Сулаймонов (2004), А. Ҳасанов (2003), Т. Шокиров (2012), Д. Искандарова (2002), З. Мухторов (2002), Д. Ҳомидов (2008), Ф. Шарифова (2005) ва чанде дигаронро метавон қайд намуд. Аз ҷумла, профессорон М.Н. Қосимова², Т. Бердиева³, С. Ҳошимов⁴, Ш. Кабилов⁵, Б. Камолиддинов⁶, С. Сулаймонов⁷, Ш. Каримов⁸, М. Саломов⁹, З. Мухторов¹, Ш. Ҳайтова², Ж.

-
1. Восеъ, Қ. Назаре ба «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва Рисолаи «Ҳотамия» // Дар муқаддимаи китоби «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва Рисолаи «Ҳотамия» // Қ. Восеъ. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.5-24; Гулназарова, Ж.Таснифоти семантикии феълҳо дар «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ // Ж. Гулназарова 2009. – 122 с.; Саъдуллоев, У. Саъдуллоев У. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноӣ «Футувватномаи султонӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Рисолаи илмӣ номзадӣ // У. Саъдуллоев. – Душанбе, 2010. – 161 с.; Чумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣ иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ.–Душанбе, 2022. – 192 с.
  2. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Қ.1.// М.Н.Қосимова. – Душанбе, 2003. – 320 с.
  3. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – 180 с.
  4. Ҳошимов, С. Баъзе хусусиятҳои синонимҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ // Масъалаҳои филологияи тоҷик.–Душанбе, 1971. – С.22-30. Ҳошимов, С. Якҷанд ҷиҳати семантикии калимаҳои арабӣ дар «Дастур-ул-мулк» // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 141 – 147.
  5. Кабилов, Ш. Синонимҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон»// Ш.Кабилов. – Душанбе, 1983. – С.12-16; Кабилов, Ш. Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик // Ш.Кабилов. – Душанбе, 1996. – 120 с.
  6. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим // Б.Камолиддинов.- Душанбе, 1967. – С.10-29.
  7. Сулаймонов, С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ // С.Сулаймонов. – Душанбе, 2005. – С. 34-65.
  8. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз // Ш. Каримов. – Душанбе, [1993.– 120 с.
  9. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофиз Шерозӣ // М.Саломов. – Душанбе, 2000. – 93 с.

Гулназарова³, М.Чумъев⁴, Х. Табаров⁵, С.М.Сабзаев⁶, С.Д.Қаландаров, С. Исматов, С.Расулов, У.Саъдуллоев, А.Қ.Саломов, М.Қ.Маҳмудзода ва чанде дигарон андешаҳои ҷолибро роҷеъ ба вомвожаҳои забонҳои гуногун дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, аз ҷумла иқтибосоти арабӣ, истилоҳоти илмӣ он ва роҳҳои воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ қайд менамоянд. Ғайр аз ин, роҷеъ ба вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва роҳҳои он чандин рисолаи илмӣ аз ҷониби муҳаққиқон таълиф гардидааст. Аз рӯйи ин таълифот маълум мегардад, ки асрҳои аср забони арабӣ чун забони илм, дин, коргузори сабаби гоҳ равнақу гоҳ бозисти забони тоҷикӣ гардидааст.

Таъсири он ба сатҳи лексикӣ забони мо хеле амиқ ба назар мерасад. Таносуби таъсири забони арабӣ дар забони адабии тоҷикӣ ва гуфтугӯӣ он баробар нест, ки ин ниёз ба таҳқиқ дорад. «Зеро ғановати аносири арабӣ дар осори мансур, дар басти ҷумла ва ифодаи маъно тағйиротҳои сифатӣ ворид кардааст ва забони гуфтугӯӣ аз ин лиҳоз фарқияте дорад, ки боиси фасеҳият ва оммафаҳмии он – истеъмоли муродифоти тоҷикӣ алфози душворфаҳми арабист».⁷

Муҳаққиқон С.Сулаймонов [2005], С. Д. Қаландаров [2006], А.Қ. Саломов [2010], М.Чумъев [2022], М.Қ.Маҳмудзода [2024] ва амсоли инҳо мулоҳизаҳои ҷолиби диққатро доир ба вомвожаҳои арабӣ, вожаҳои илмӣ он ва бо кадом роҳҳо дохил гардидани вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ ё забонҳои дигарро дар таркиби луғавии забонамон зикр кардаанд. Гузашта аз ин, доир ба вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии ҳазинаи забони адабии форсии дари тоҷикӣ ва омилу роҳҳои воридшавии онҳо чандин диссертатсияву рисолаҳои илмӣ ва асарҳои таълимӣ таълиф ёфтаанд. Дар асоси ин нигоштаҳо маълум мешавад, ки асрҳои зиёд забони арабӣ чун забони илм, дин, коргузори сабаби гоҳ равнақу гоҳ бозисти забони тоҷикӣ гардидааст. Таъсири он ба сатҳи лексикӣ забони мо хеле амиқ ба назар мерасад. «Таносуби таъсири забони арабӣ дар забони адабии тоҷикӣ ва гуфтугӯӣ он баробар нест, ки ин худ муҳтоҷи таҳқиқ аст, зеро ғановати аносири арабӣ дар осори мактуба, дар басти ҷумла ва ифодаи маъно тағйиротҳои сифатӣ андухтааст, ки забони гуфтугӯӣ аз ин лиҳоз

-
1. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной // З.Мухторов. – Душанбе, 1999. – С. 3-29.
  2. Хаитова, Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ // Ш.Хаитова. – Душанбе, 2007. – С.56-90.
  3. Гулназарова, Ж. Таснифоти семантикии феълҳо дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ // Ж.Гулназарова. – Душанбе, 2009. – С.3-60.
  4. Джумаев, М. (Хусусиятҳои лексикӣ семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ // М.Чумъев. – Душанбе, 2007. – 120 с.; Чумъев, М. Чумъев, М. Хусусиятҳои лексикӣ иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // М.Чумъев.–Душанбе, 2022. – 192 с.; Чумъев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // М.Чумъев. – Душанбе, 2022. – 160 с.
  5. Табаров, Х. Вижагиҳои луғавии забони ашъори Ҳоҷӣ Хусайни Кангуртӣ // Х.Табаров. – Душанбе, 2010. – С.3-49.
  6. Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар // С.Сабзаев. – Душанбе, 1991.– 75 с.
  - ⁷ Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – С. 5.

фарқияте дорад, ки боиси фасеҳият ва оммафаҳмии он – истеъмоли муродифоти тоҷикии алфози душворфаҳми арабист»¹

Ҳамин тариқ, воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ки миқдоран ва сифатан гуногунанд, тавассути ҳодисоти зиёди сиёсӣ, фарҳангӣ сураат гирифтаанд. «Аз тарафи истилогарони араб забт карда шудани Мовароуннаҳр ва ба хилофат ҳамроҳ карда шудани он муқаддимаи ба ин сарзамин паҳн карда шудани дини ислом ва забони арабӣ буд. Ҳамон навъе, ки дар дигар ҷоҳои хилофат забони арабӣ забони дин ва давлат ҳисоб мешуд, дар Мовароуннаҳр ҳам ҳамон нақшо мебозид...»².

Арабҳо ба мақсади дар амал давлатӣ кардани забони арабӣ сиёсати арабшавии аҳолиро пеш гирифтанд. Абубақр Муҳаммади Наршаҳӣ дар таълифоташ «Таърихи Наршаҳӣ» ин сиёсати ғоратгаронаю ғочаосори арабҳоро чунин ба қалам додааст: «Қутайба чунин савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд, то як нима аз хонаҳои худ ва манзилҳои худ ба аъроб доданд, то аъроб ба эшон махлут бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд»³.

Лекин ин «ҷораҳо» забони арабиро дар сарзамини Мовароуннаҳр пойдор карда натавонист. Он фақат дар чорҷӯбаи дину ибодат мустаъмал буду халос. Гарчанде забони тоҷикӣ аз арабӣ хеле мутаассир шуда бошад ҳам, амри вучудаширо қатъ накард, зеро соҳибзабонон муҳофизии пайдори он буданд. Ба қавли Наршаҳӣ «аҳолии Бухоро дар нигоҳ доштани забони модарии худ боз ҳам сахттар истоданд. Ҳатто баъд аз қабули ислом ҳам ба забони араб Қуръон хонданро қабул накарданд...»⁴.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва бо мавзӯҳои илмӣ-таҳқиқотии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав робитаи зич дорад. Натиҷаҳо ва ҳулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзӯи таҳқиқи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав маҳсуб меёбад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии таҳқиқи мазкур омӯзиши вижагиҳои луғавӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрӣ дар асоси маводи осори насрии «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия»-и яке аз адибони машҳури охири асри XV ва ибтидои асри XVI Ҳусайн Воизи Кошифӣ буда, таъя ба маводи зарурӣ карда, онҳоро ба вомвожаҳои арабӣ ва вомвожаҳои ғайриарабӣ тасниф карда баррасӣ намудаем.

1. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – С. 5.

2. Ғафуров, Б. Тоҷикон // Б.Ғафуров. – Душанбе, 1998. – С.139.

3. Ғафуров, Б. Тоҷикон // Б. Ғафуров. – Душанбе, 1998. – С.102.

4. Ғафуров, Б. Тоҷикон // Б. Ғафуров. – Душанбе, 1998. – С.139.

Вазифаҳои таҳқиқ. Бояд гуфт, ки зимни таҳқиқи вижагиҳои луғавии вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ҳаллу фасли масъалаҳои зер мадди назар гирифта шуд:

–муайян кардани дараҷаи корбурди муродифоти вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори насрии нависанда Ҳусайн Воизи Кошифӣ;

–муайян кардани дараҷаи корбурди зидмаъно ё мутазодҳои вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ;

–нишон додани мавқеи вижагиҳои маъноӣ ва сохторӣ дар анъанавардози навоварӣ дар истифодаи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ;

–муайян кардани нақши Ҳусайн Воизи Кошифӣ тавассути эҷоди осори насрии гаронбаҳоаш дар рушди насри бадеӣ ва илмии забони адабии тоҷики ибтидои асри XVI;

–нишон додани дараҷа ва мавридҳои корбасти қолибҳои вомвожаҳои арабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ;

–нишон додани роҳҳои калимасозӣ дар ифодаи қолабҳои вомвожаҳои арабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ.

Объекти таҳқиқи диссертатсия асарҳои насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия» (1991) ва «Футувватномаи султонӣ» (2010) мебошад.

Предмети таҳқиқро дар ин диссертатсия баррасии сохторӣ ва маъноии вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ташкил медиҳад. Маводи мазкур беш аз 1000 мисолро фаро мегирад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Дар чараёни таҳқиқ ва таълифи диссертатсия таҷрибаи илмии муҳаққиқони забоншиносии ватаниву хориҷӣ ба монанди: С. Айнӣ, А. Деҳхудо, А. К. Писарчик, Л. С. Пейсиков, Ю. А. Рубинчик, Т. Д. Чхеидзе, И. С. Брагинский, А. М. Мирзоев, Б. Ниёзмӯхаммадов, Н. Маъсумӣ, Д. Тоҷиев, Р.Ғаффаров, М.Н.Қосимова, С. Ҳалимиён, Ҳ. Мачидов, Қ. Восеъ, Д. Хоҷаев, Ш. Кабилов, М. Султон, А. Ҳасанзода, С. Раҳматуллозода, З. Мухторов, М. Саломӣ, Ф. Шарифзода, Д. Ҳомидов, Ж. Гулназарзода, Х. Камолзода, У. Саъдуллоев ва дигаронро мавриди истифода қарор дода, ба афкори назарии онҳо истинод шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Барои иҷрои кори таҳқиқотӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таҳлилӣ, шарҳу тафсир, усули лексикӣ-семантикии сохторӣ, усули баррасии омории воҳидҳои луғавӣ, сарфӣ, нахвӣ ва мушоҳидаи истифода шудааст. Барои нишон додани ҳолати гузаштаи имрӯзаи ташаккули вомвожаҳои арабию ғайриарабии осори насрии мавриди таҳқиқ қароргирифта аз усули таҳқиқи ҳамзамонӣ (синхронӣ), дерзамонӣ ё таърихӣ (диахронӣ) ва омӯрӣ истифода кардем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ба сифати сарчашмаҳои асосии таҳқиқ «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия» (Душанбе: Адиб, 1991) ва «Футувватномаи султонӣ» (Душанбе, 2010)-и Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ истифода шудааст. Манбаъҳои ёвар як қатор луғату фарҳангҳои тафсирии замони муосир ба ҳисоб меравад, ки бар пояи маводи он фарҳангҳо маъноӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ шарҳ дода шудаанд.

Навгонии илмий таҳқиқ. Навгонии таҳқиқ аз он иборат аст, ки то кунун дар забоншиносии тоҷик доир ба вижагиҳои луғавию сарфӣи вомвожаҳои арабию ғайриарабии осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ рисолаи илмӣ алоҳида таҳқиқ ва таълиф нагардидааст. Дар диссертатсия бори нахуст вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба таври нисбатан мукамал ҷамъоварӣ, тасниф ва таҳқиқи илмӣ шуда, вижагиҳои луғавӣ, сарфӣи онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифта, мақому ҷойгоҳи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ аз нигоҳи сохтор, маъно ва қолибҳо таҳлил гардидаанд. Ҳамчунин, дар диссертатсия роҳу равиши шаклгирии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии нависанда Кошифӣ ба таври мукамал таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додани чунин мавзӯ барои омӯзиш ва таҳқиқи масоили назариявии марбут ба вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрӣ мусоидат менамоянд.

2. Ҷамъоварӣ, таснифот ва гурӯҳбандии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Кошифӣ аз нигоҳи сохтор, асосан, аз ҳисоби воҳидҳои луғавӣ ва сарфӣ ташаккул ёфта, онҳо барои ифодаи мазмуни баланд дар асар асос шуда метавонанд.

3. Нишон додани сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва воридшавии забонии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар забони тоҷикӣ ва муайян сохтани нишонаҳои онҳо. Нишон додани мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ.

4. Муҳтасар ба таҳқиқ гирифтани вижагиҳои сохторию маъноии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури адиб.

5. Нишон додани қолабҳои калимасозӣ ва васоити калимасоз бо вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури адиб Кошифӣ.

6. Муайян сохтани манбаъҳои ташаккулу таҳаввули вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ ва нишон додани воситаю қолибҳои калимасозии онҳо дар диссертатсия ба таври нисбатан мукамал баррасӣ мегарданд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Маводи рисолаи илмӣ мазкур дар асоси матни осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ гирд оварда шудааст. Бинобар ин, маводи рисолаи мазкурро барои гузаронидани дарсҳои курсу семинари махсус аз таърихи забони адабии тоҷикӣ истифода қардан мумкин аст ва ҳамчунин вожаҳои махсус эҷоднамудаи адибро дар фарҳангномаҳо чун мавод истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки хулосаву натиҷаи онро дар иншои мақолаву рисолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ метавон истифода намуд. Аҳаммияти амалии рисолаи мазкур аз он иборат аст, ки натиҷаҳои он метавонанд, барои тартиб ва тадвини луғати соҳавии марбут ба вожашиносии таърихӣ, таърихи забони адабии тоҷик дар асрҳои XV-XVI истифода шаванд. Маводи рисола ва мақолаҳои ҷопшуда барои дарсҳои амалию назариявии фанҳои лексикаи забони адабии тоҷик ва таърихи он дорои аҳаммияти бузурги

илмию амалӣ мебошад. Ҳамчунин, хулосаҳои илмии диссертатсия метавонанд барои таҳияи барномаҳои таълимии вожашиносии забони тоҷикӣ, китобҳои дарсии марбут ба фанни луғатшиносии забони тоҷикӣ ва масоили вомгириву вомдиҳии забонҳо ба воситаи осори бадеӣ, таърихии забони тоҷикӣ истифода шаванд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Баррасии маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир мегардад, ки аввалин маротиба вижагиҳои маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифиро дар асоси маводи осори насрии ин адиб, ки дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI зиндагӣ кардааст, дар шакли таҳқиқи мукамал, яъне диссертатсияи илмӣ ба таври системанок пажӯҳиш кардааст.

Саҳми диссертант боз дар он аст, ки дар муддати 4 сол ба ҷамъоварии маводи илмӣ, таснифи мавод ва навиштани рисолаи илмӣ машғул шуда, дар робита ба ин масъала мақолаҳои илмӣ таълиф намуда, дар конфронсҳо бо маърузаҳои илмӣ баромад кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Доир ба муҳтави асосии диссертатсия ва хулосаҳои таҳқиқ муаллиф дар конфронсҳои байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва маҳфилҳои илмию адабӣ (2021-2024) маърузаҳо хондааст. Бахшҳои асосии диссертатсия дар ҷаласаҳои кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» пешниҳоди баррасӣ шудаанд.

Диссертатсия дар маҷлиси васеи кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (25.09.2024, суратмаҷлиси №2) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаи таҳқиқ дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – «Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» ва дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ҷоп шудаанд, ки теъдодашон 9 адад аст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, понздаҳ фасл, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Баъзе фаслҳо ба зерфаслҳо тақсим шудаанд.

Ҳаҷми умумии диссертатсия 175 саҳифаи ҷопи компютериеро ташкил медиҳад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддимаи диссертатсия роҷеъ мубрамии мавзӯи таҳқиқ, дараҷаи таҳқиқи мавзӯ, робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯи илмӣ ва дар бахши

тавсифи умумии таҳқиқ мақсад, вазифаҳо, объекту предмет, асосҳои назарӣ, методологӣ, сарчашмаҳо ва навгонии илмии таҳқиқ, нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ, мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ ва тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ зикр шудаанд.

Боби якуми диссертатсия «**Вомвожаҳои осори насрии Кошифӣ ва вижагиҳои забони онҳо**» унвон дошта, аз **се фаслу чор зерфасл** таркиб ёфтааст. Дар ин боб таҳқиқу омӯзиши вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ, мавқеи онҳо дар таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ дар асоси маводи осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Фасли якуми **боби якум** бо унвони «**Вомвожаҳои арабӣ ва баъзе масоили назарии онҳо**» ёд шуда, дар ин фасл сухан аз бобати ҷанбаҳои назариявӣ ва таърихӣ меравад ва қайд мегардад, ки дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ роҷеъ ба вомгириву вомдиҳии забонҳо байни ҳамдигар таълифоти зиёде мавҷуданд, ки дар онҳо роҳҳои иқтибосшавии калимаҳо ба забони тоҷикӣ аз даврони қадим ва то кунун маълумот дода шудааст. Ҳамчунин маълумоти ҷолибро дар бобати сайри таърихии вомвожаҳо дар таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ дар китоби ду ҷилдаи сарвари маҳбуби кишварамон Эмомалӣ Раҳмон, ки бо унвони «Забони миллат – ҳастии миллат» маъруф аст, ба даст овардан мумкин аст. Аз ҷумла, доир ба самтҳои таҳқиқу амалишавии вомгириву вомдиҳии забонҳо ҷунин маълумот оварда шудааст: «Масъалаи таҳқиқи калимаю истилоҳоти иқтибосӣ дар забони модарии мо дер боз тавачҷуҳи муҳаққиқони зиёдро ба худ ҷалб карда, дар ин замина аз ҷониби муҳаққиқони ватанию хориҷӣ чандин таҳқиқоти судманд анҷом пазируфтааст. Муҳаққиқони тоҷик Н.А.Шаропов, Т. Бердиева, Сайфиддин Назарзода, Мирзо Ҳасани Султон ва ҷанде дигарон низ дар ин масъала андешаҳои ҷолиб баён кардаанд, вале бо вучуди ин ҳама кӯшишҳо ҳанӯз ҳам бисёр паҳлуҳои ин масъала ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст ва интизори таҳқиқу мутолиаи ҷиддии илмист»¹.

Фасли **дуюми** боби якум бо унвони «**Вомвожаҳои арабӣ**» ёд мешавад. Мусаллам аст, ки вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар муддати тулонӣ хеле фаровон иқтибос гардида, то андозае аз асли худ хеле дур рафта, ба тағйироти ҷиддии забонӣ дучор омадаанд, ки онҳоро тавассути як идда нишонаҳои савтӣ, сарфӣ ва маъноияшон дар ихотаи вожаҳои дигар фарқ карда меистанд. Дар ин бобат муҳаққиқон Т. Бердиева [1991], С. Сулаймонов [1987], Ҳ.Мачидов [2007]² ва ҷанде дигарон ибрази андеша намуданд, ки ҷунин аст: Нишонаҳои савтӣ: а) Мавҷудияти ҳамсадои зичи ҳалқии сакта [ъ] дар калима: *баъд, ҷамъ, маъқул, муъмин, мунис...* Ин ҳамсадо дар худ омезиши ҳамсадоҳои арабии Ғ [айн] ва Ғ [ҳамза]-ро таҷассум кардааст ва танҳо дар мавқеи миёна ва охири калима зоҳир мешавад. Он дар калимаҳое, ки дар мавқеъҳои авали худ ин овозро таърихан доштанд, одатан, талаффуз

1. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат. Қ.2. // Э. Раҳмон. – Душанбе, 2018. – С. 427.

2. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – С. 5.; Сулаймонов, С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ / С. Сулаймонов. – Душанбе, 2005; Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. // Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2007. – С. 101-102.

намешавад: *ориғ, оқил, одил, ид...*; б) Мавҷудияти ҳамсадои зичи забончагии к: *қосид, муқаддима, мақсад, ҳақ*. Мавриди така ба ин нишона аломатҳои дигари калимаҳои арабиро низ ба ҳисоб бояд гирифт, зеро ин овоз дар калимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ ва соири забонҳо низ ба назар мерасад; в) Пайиҳам омадани ду садонок дар калима: *оила, соат, маориғ, маош, табиӣ, маишат, муодил*; г) Такрори ҳамсадоҳо дар қолибҳои муайян: *муфаъъл, мураккаб, мушавваш, муфаъъл, муассис, муаллим, тафаъул, таккабур, ташаккур, фаъол, даллол, раззоқ, мутафаъъл, муташиаккир, мутакаббир, муттафил, муттаҳид, муттафик, иттифол, иттилоъ, иттифоқ ва монанди инҳо»¹. Ба ҷумлаи нишонаҳои ҷинсияти грамматикӣ муаннас пасвандҳои -а, -ат [-ят] дохил мешаванд: *шоира, ҳабиба, ҷамила, рақиб, ҳавза, насиба, зарофат, шуҷоат*: *Нушервон аз Бузургмеҳр нурсид, ки шуҷоат чист?* [202]. Ҳамчунин, шакли ҷамъи исми арабӣ бо усули шикасти реша ё флексияи дохилӣ сурат мегирад.*

Нишонаи сарфии калимаҳои мансуб ба зарфҳо пасванди -ан аст: *қасдан, шартан, асосан, хусусан, ҳатман, воқеан, ҷавобан, мутлақан, аслан*: *Ин суханро ба Қайсар расониданд, мутлақан, ба он ихтилоф...*[194]; Нишонаҳои дигари вомвожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ нишонаҳои маъноии онҳо мебошад, ки муҳаққиқон ин нишонаҳоро низ ба ҷанд гурӯҳ ҷудо сохтаанд: а) Аксарияти калимаҳои аз забони арабӣ воридшуда мафҳумҳои мучаррадро ифода мекунанд: *ирода, ақл, руҳ, ваҳм, муҳаббат, ирфон, нафрат, фазилят, мурувват...*; б) Мафҳумҳои маъмурию ҷамъиятӣ низ бо ҷунин калимаҳо ифода шудаанд: *султон, мулк, ҳабс, ҳоким, воли, амир, вазир, ҳукумат*: Агар расми вафо барафтад... ва ургони мулк халалпазир шавад... [185]²; в) Вожаҳои соҳаи илм, тамаддун ва санъат бештар аз ҳисоби ҳамин гуна калимаҳо ташаккул ёфтаанд: *қасида, шеър, тавсиғ, қитъа, назм, шоир, олим, фасоҳат, балогат, маҳфил, латифа*.

1.2.1. Қолибҳои вомвожаҳои арабӣ. Дар диссертатсия вомвожаҳои арабии осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба 22 гурӯҳ ҷудо гардида, бо мисолҳо вижагиҳои сарфии ҳар яки онҳо нишон дода шуд, ки барои намуна ҷанде аз онҳо оварда мешавад: а) Афъал – *افعل*: *аҳмад, анвар, афзал...*: ... ин навъ дар назари анвар ҷӣ навъ менамояд [223]. Пас савор шуд ва наздики Аҳмади Ҳарб рафт [227]; б) Афъол – *افعال*: *амлок, ахбор, ахлоқ, афзол, асҳоб, амвол, асрор*; в) Афъил – *افاعل*: *авотиғ – ҷамъи отиға // отиғат, акобир – ҷамъи акбар, аъён, ашироғ, бузургон, авохир – ҷамъи охир...: қадри акобир ва ашироғ наиносанд* [250]; г) Инфиъол – *انفعال*: *иртиқоб, иштиғол, интизом, иқтидор, илтифот, интизор, илтиҳоб, интиқол, иҷтиноб, интиҳоб, истехқоқ*: Дигар ғайбат кардан аз завиал – иқтидор муносиб менамояд... [188]; д) Ифтиъол – *افتعال*: *илтифот, илтиҳон, эътибор, иттифоқ, эътиқод, эҳтиром, интиқом* ва ғ. Вожаҳои арабии қолиби мазкур дар осори насрии Кошифӣ барои мафҳумҳои моддӣ ва маънӣ омадаанд ва забони осорро хушоҳангу гуворо сохтаанд.

1. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. // Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2007. – С. 101-102.

2. Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия». – Душанбе: Адиб, 1991. – 280 с. – Минбаъд саҳифаҳои ҳамин китоб дар қавсайни мураббаъ оварда мешаванд.

1.2.2. Вомвожаҳои арабии исмӣ. Исмҳои забони арабӣ хеле сермаъноянд ва ҳангоми иқтибос ин хислати худро дар забони тоҷикӣ нигоҳ доштанд: лаҳча – забон, лафз, тарз, лаҳн, оҳанги сухан..., меҳнат–мусибат, бало, заҳмат, бадбахтӣ, кор... ва ғ. Вожаҳои мансуби исмҳои асарро ба зергурӯҳҳои исми касби доимӣ, исми аломат, исми макон, исми олот чудо намудан мумкин аст: а) *Исми касби доимӣ.* Калимаҳое, ки дар қолаб ё вазни ғаълол сохта шудаанд, дар забони арабӣ касби доимӣ, ихтисосро мефаҳмонанд: *таббох – ошпаз, ҳаммол – боркаш, қаттол – хунхор, қотил, ғаммос–суханчин, фаллоҳ – деҳқон* ва ғ.: Он пойдорӣ бошад дар кифояти муҳиммот... мантиқи ғавоиди фаллоҳ [140]; б) *Исми аломат.* Исми аломат дар забони арабӣ аз сифати нисбӣ бо иловаи те-и мабута сохта мешавад: *иҷтимоӣ – иҷтимоият, умумӣ – умумият, миллий – миллият.* Исмҳои иқтибосшудаи аломат дар осори насрии Кошифӣ инҳоянд: *аҳаммият – муҳиммият, вазъият – ҳолат, аҳвол, шароит, намуди зоҳирӣ, авзоъ, қиёфа, зарурият – эҳтиёҷ, лузум, ҳоҷат, ниёз;* в) *Исмҳои макон.* Дар забони арабӣ исми макон ба вазнҳои пешванди ма- чой дорад. Вомвожаҳои арабии ифодагари исми макон дар осори мансури адиб аз нигоҳи теъдод хеле зиёданд ва аз инҳо иборатанд: *мадраса, маблағ, маҳбас, мадҳал, маҳзан, манзар, матбаҳ, маскан, мактаб, масҷид, маҷлис, мағриб, мавзеъ* ва ғ.: Қиссаи ӯро дар маҳкамаи вилоят ба арз расониданд [227]; г) *Исми олот.* Исмҳои олоти арабӣ бо пешванди ми- ба вазнҳои мифъол, мифъала сохта мешаванд ва ин исмҳо номи асбоберо, ки бо он амал иҷро мешавад, мефаҳмонанд: *мисбоҳ – чароғ, қадаҳ барои нӯшидани шароби сабуҳӣ, миқдор – адад, адад, мифтоҳ – калид, миқроз – дукорда, қайчӣ* ва ғ.; д) *Сифатҳои арабӣ* дар осор: асвад, савдо, байзо «сафед», ашҳаб, шабҳо «хокистарранг», азрак, зарқо «кабуд», аҳзар, хазро «сабз», азрак «зард» мебошанд, ки дар забони тоҷикӣ мустаъмаланд¹. Дар осори мансури Кошифӣ номи баъзе аз ин рангҳо бо арабӣ омадааст: Ва бадтарин чашмҳо азрак аст [216].

1.2.3. Вомвожаҳои арабии зарфӣ. Аз арабӣ се намуди зарф иқтибос шудааст: 1. Зарфҳои бо пасванди **-ан** сохташуда ба забони тоҷикӣ хеле зиёд ворид шудаанд: *абадан, аввалан, маҳсусан, шахсан.* Ҳамаи ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ ба гурӯҳи зарф дохил шудаанд; 2. Исмҳои зарфи арабӣ дар ҳолати муайян меистанд, чун: *алҳол, альон* ва ғ. Ин навъ зарфҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ бе аломати падежӣ [фатҳа] ҳазм шудаанд: арабӣ: алҳола – тоҷикӣ: алҳол; арабӣ: альона – тоҷикӣ: альон ва ғ. Ин зарфҳо аз рӯи теъдод каманд; 3. Зарфҳое, ки аз ибораҳои пешояндори арабӣ иборатанд. Ин навъ ба ду қисм чудо мешаванд: а) зарфҳое, ки бо пешванди арабии **(би-)** сохта шудаанд: билохир, билҷумла, билфарз, билмаъра, биттафсил, биннисба ва ғ; б) Зарфҳое, ки бо пешоянди арабии (ала) сохта шудаанд: аладдавом, алалфавр (дарҳол, фавран), алалрасм (мувофиқи расму одат) ва ғ.². Дар осори насрии Кошифӣ низ чунин зарфҳо дида мешаванд: воқеан, ҷавобан, мутлақан, аслан, билҷумла, дарҳол, билохир, алқисса, алҳақ ва ғ.: Ғулом ба вай чизе меод ва ё розӣ

1. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос. – Душанбе, 1991. – С. 113 – 114.

2.. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос. – Душанбе, 1991. – С. 124-127.

намешуд, алқисса ҳазор динор ба ӯ дод [208]. Хусусан, аз арбоби ихтиёр ки ба мазох кардан мулозимони эшон далел мешаванд...[188].

1.3. Вомвожаҳои ғайриарабӣ. Дар таркиби луғавии забони осори насрии Кошифӣ баробари вомвожаҳои арабӣ боз вомвожаҳои ғайриарабӣ, яъне аз забонҳои дигари ҳам ба гурӯҳи забонҳои хеш ва ҳам бегона воридгардида мавриди қорбурд қарор мегиранд, ки аз нигоҳи теъдод ангуштшуморанд. Ин вомвожаҳои ғайриарабии осори насрии Кошифӣ ба забонҳои ҳиндӣ, юнонӣ, оромӣ ва туркӣ мансубанд: **а) Вомвожаҳои забони ҳиндӣ:** карбос [128], гов [109] ва ғ.; **б) Вомвожаҳои забони юнонӣ.** Калимаҳои юнонӣ ҷавохирот ва сангҳои дигари қиматбаҳоро ифода кардаанд: алмос «санги гаронбаҳои хеле саҳт», сим «нуқра», ёқанд «ёқут, як навъ санги қиматбаҳо», марворид «гавҳар», мармар «санги ороишӣ», динор «пули роиҷи тилло», дирам «сиккаи нуқрагӣ», зумуррад «санги гаронбаҳои сабзранг» фонус, номус, сандарус «як навъ моддаи зардранг», обнус «як навъ дарахти сиёҳранги саҳтҷӯб»: Овардаанд, ки он айём Искандар меҳост, ки барои ҷаҳонگیرӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики Арабу Аҷам барафрозад [с. 135]; **в) Вомвожаҳои забони оромӣ:** Одам, Ҳавво, Исмоил, Исрофил, Исроил, Ҷабраил, Сулаймон, Азроил, Юсуф, Довуд, Мусо, Исо, Яъқуб масҷид, ҳаҷ, чалипо «салиб», тобут, гӯр, шанбе, шайпур, гунбад, духул «нақора», коса, бўрё, ялдо «дарозтарини шабҳо», шайдо ва амсоли инҳо: Яъқуби Лайсро дар мабдаи ҷавонӣ яке аз пируни қабила гуфт, ки хотирам ба моли тавонгарон аст... [с.135]; **г) Вомвожаҳои забони чинӣ:** қоғаз, тим «бозори пӯшида», чунг «рост, қоим», суфа «ҷойи нишаст», фағфур «чинивор» ва амсоли инҳо; **д) Вомвожаҳои забони туркӣ-муғулӣ.** Дар осори насрии Кошифӣ вомвожаҳои зерини туркӣ-муғулӣ ба назар расид: бағро, ялак, туғмоқ, элчӣ...

Ҳамин тарик, дар осори насрии Кошифӣ ғайр аз вомвожаҳои арабӣ, 3 вомвожаи туркӣ (бағро, ялак, туғмоқ) ва 4 вомвожаи юнонӣ (манҷаник, номус, ёқут, қонун) ва 2 вомвожаи ҳиндӣ (карбос, гов) қорбаст гардидааст.

Боби дуюми диссертатсия «Вижагиҳои луғавии вомвожаҳои осори насрии адиб» унвон дошта, фарогири шаш фасл аст. Дар ин боб вомвожаҳои осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи луғавӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад.

2.1. Вомвожаҳои муродифӣ. Ҳусайн Воизи Кошифӣ маҳорати баланди суҳангустарӣ дошта, таркиби луғавии осори мансури ӯ хеле пурғановату рангоранг ва дар он такрорҳои бемавқеъ, забонзадашавии калимаю таркибҳо ва ибораҳо вонамеҳӯранд. Ин ба туфайли хеле устодона қорбаст намудани калимаҳои муродифии забон муяссар гардидааст. Ӯ муродифоти арабиро дар ҳар шаклу намуд ва мавқею ҳолатҳои гуногуни нутқ ба қор бурдааст: *заиф* – *очуза*: Амр мутаҳайир шуд ва бифармуд, то он заифро дур карданд. Ва аз он ҷой даргузашт. Боз очуза ба сари роҳ омад ва биистод...пеш омад ва тазаллум намуд [149].

2.1.1. Вомвожаҳои муродифоти ҷуфти арабӣ. Муродифоти ҷуфти арабӣ вобаста ба дараҷаи қорбасташон ва мазмуну муҳтавоашон ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо мешаванд: а) муродифоти ҷуфти арабие, ки тавассути забони адиб

истифода гардидааст; б) муродифоти ҷуфти арабие, ки дар ҳикоятҳои асар аз забони персонажҳо корбаст гардидаанд.

2.2. Вомвожаҳои антонимӣ. 1. *Антонимҳои лексикӣ.* Дар осори насрии Кошифӣ антонимҳои луғавӣ бештар буда, онҳоро вобаста ба мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳҳои антонимҳои исмӣ ва сифатӣ тасниф кардаем: а) *Ба антонимҳои исмӣ* антонимҳое дохил мешаванд, ки ҳар ду ҷузъ ҳам исманд. Ин намуди антонимҳо дар осори насрии Кошифӣ фаровонанд: одил – золим, адл – зулм, табиб – мариз...: Аз фазилати адолат ҳамин нуқта бас, ки одил маҳбуби ҳама мардумон аст. Ва золим мабғузи чамъи ҷаҳонӣ аст [146]; б) *Антонимҳои сифатӣ.* Антонимҳои сифатӣ дар осори насрии Кошифӣ нисбат ба антонимҳои исмӣ камистеъмоланд. Вале басо ҷолиб ва бамавқеъ корбаст шудаанд: маҳбуб – мабғуз, одил – золим...; 2. *Антонимҳои ҷуфтистеъмол.* Дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ антонимҳои ҷуфтистеъмол мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ба осори адиб ҳусни тоза баҳшида, зиддиятҳои маъноӣ баръало таҷассум мегардад: ...барои ҷаҳонگیرӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики Арабу Аҷам барафрозад ва рикоби ҳумоюн ба ҷиҳати тасхири барру баҳри олам ҳаракат диҳад [135]. ...ва хулоса, шукргузори он аст, ки дар ҳоли ҳашму ризо ҷониби ҳақ фурӯ нагузорӣ ва осоиши халқро бар осоиши худ муқаддам дорӣ...[127]. Бояд қайд намуд, ки дар асар бо ҷумлае вохӯрдан мумкин аст, ки 11 вожаи зидмаъно пай дар пай омадаанд ва ин вожаҳои ифодагари антонимиро ба гурӯҳи антонимҳои ҷуфтистеъмол мансуб доништан мумкин аст; 3. *Антонимҳои матнӣ.* Дар забони тоҷикӣ баъзе калимаҳои антонимӣ маъноҳои ба ҳам зидро танҳо дар матн ифода менамоянд. Берун аз матн онҳо ҷунин маъноҳоро ифода карда наметавонанд. Нависанда ё шоир ҳангоми тасвири ҳодиса ё воқеа бо мақсадҳои услубӣ аз ин гуна антонимҳо ба таври васеъ истифода мекунанд. Ин ҳодисаи луғавиро дар забоншиносӣ антонимҳои контекстуалӣ, «мутақоддимаҳои матнӣ ё бофта» меноманд:...барои ҷаҳонگیرӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики Арабу Аҷам барафрозад ва рикоби ҳумоюн ба ҷиҳати тасхирӣ барру баҳри олам ҳаракат диҳад [135]; 4. *Ҷумлаҳои антонимӣ.* Баъзан адиб барои пурмазмуну пуробуранг баромадани мазмуни ҳикояву ривоятҳои ҷумлаҳои меорад, ки ибораи аввал ба ибораи дуюм пурра мутақоддима аст: ...барои ҷаҳонگیرӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики Арабу Аҷам барафрозад ва рикоби ҳумоюн ба ҷиҳати тасхирӣ барру баҳри олам ҳаракат диҳад [135].

2.3. Сермаъноии вомвожаҳо. Албатта, дар доираи як рисола тамоми паҳлуҳои сермаъноии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиро дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додан аз имкон берун аст. Аз ин рӯ, мо интихобан баъзе аз ин гуна калимаҳо, ки мансуби забони арабӣ аст, мавриди таҳлил қарор медиҳем: Дувум, аз нафси худ инсоф додан [158]; Ҳаштум, айби нафси худ дидан [158].

2. 4. Вомвожаҳои мансуби вожагони соҳавӣ. Дар осори насрии Кошифӣ истилоҳоти вожаҳои арабии ифодакунандаи соҳаҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки онҳоро низ метавонем вобаста ба фарогирии мазмуни муҳтавоашон ба ҷандин зергурӯҳ ҷудо намуда таҳлил намоем: а) *вожагони илмӣ ва вожаҳои соҳаи адабиётшиносӣ:* адаб, фасоҳат, муболиға, осор, шеър,

мақол, шоир, маддох, мадҳ, шуаро, фузало, таъриз, ахбор, муколама, ташбех, манқул, иншо. Истилоҳоти илмӣ ва вожаҳои соҳаи адабиётшиносӣ низ вобаста ба вазифаю муҳтавояшон ба чанд зергурӯҳ чудо мешаванд: 1) *санъатҳои бадеӣ*: балоғат, тавсиф, фасоҳат, ташбех, муболиға, масал, таъриз... Эй чавонмард, агар дар додани асп музоика дорӣ, аз чониби мо низ чандон муболиға нест [170]; 2) *жанри адабӣ*: байт, девон, қасида, қитъа, латифа, масал, манқул, маснавӣ, мақула, рисола, назм, шеър: Ва дар ин боб гуфтаанд, қитъа...[210]; б) *вожаҳои илмӣ ва вожаҳои соҳаи забонишиносӣ*: нукта, маънӣ, мухотиба, калом, калима, хабар, ғалат, сақат, мубаддал, калимот, таҳқиқ, феъл, сифат, ҷумла, қисса, исм, истилоҳот...: ...эмин бошанд ва муътаמידу кофӣ ва хуштабъ ва тундфаҳм ва аз истилоҳот бохабар [286]; в) *вожаҳои соҳаи ҷуғрофия*: атроф, вилоят, Араб, Аҷам, бар, баҳр, мулк, мамлакат, уфук, мавзеъ, сарҳад, варта, ҳавза, ҳабаш, соҳил, шарқ, маҳал... дар тадбири муҳиммот ва таъкиди сиёсат салотинро аз ин сифат чора нест, ҳам дар умури миллат ва ҳам дар ниғадошти мамлакат [204]...чун ба соҳил расид, аз киштӣ берун омаданд [199]; г) *вожаҳои соҳаи ҳуқуқ*: фасод, адл, адолат, қатл, миллат, раъият, маҳбус, афв, ҷурм, ҳукм, қонун, ислоҳ, тафаҳхус, ҳуқуқ, маҳкама, машварат, мушовара, визр, умур, ришват, мусодара...: Қиссаи ўро дар маҳкамаи вилоят ба арз расонидаанд...[227]; д) *вожаҳои соҳаи сиёсӣ-маъмурӣ*: султон, воли, малик, элчӣ, халифа, вазорат, умаро, давлат, мулозимон, амир, ҳукумат, аркон, амр...: Султон бар он ки худ фармуда буд...[154]. Аввалан, волии Шом хост, ки ўро биёзмояд [165]; е) *вожаҳои соҳаи иқтисодӣ*: тичорат, бард, ҳосил, маош, мол, матоъ, хазина, амонат, нақдина, нақд, ҳисоб, маблағ, амлок, масолах, тичорат, меҳнат, машаққат, динор, косид, вофир, самара:...чун бозомад даҳ динори соли гузаштаре ҳашт динор овард. ... дар соли гузашта кифоят бисёр кардам ва мол вофир овардам; е) *вожаҳои соҳаи фалсафа*: макон, ахлоқ, фано, натиҷа, сабаб, олам, одам, замон, миллат, ҳаким, Ҷолинус, ҳикмат, илм, Аристотелис, даҳр, Арасту...: хонсолори фалак базме ба он зебой надида буд [223]; ё) *вожаҳои соҳаи тиббӣ*: утабо, табиб, мариз, ташхис, шифо, ҳазм, гулоб, чароҳат, марҳам, дорушшафо...: Агар ту сифати вафо пеш орӣ, мо низ шарбати шифо арзонӣ дорем [184]. «Бирав, табибро биёр, то маро илоҷ кунад» [183]; ж) *вожаҳои соҳаи маориф*: китоб, қалам, муҳр, мадорис, мадраса, давог, ливо, имтиҳон, инъом, маҷлис, китобат,...: Яҳё қаламро нек метарошад. ...ихтиёри шаҳру вилоят ба дасти ту додам ва ту аз таҳсили ин миқдор очизӣ [211]; з) *вожаҳои соҳаи низомӣ*: ҳарб, таърих, ғалаба, қабоил, раъият, фуқаро, истило, масоф, ҳасм, нусрат, ҷосус, сулҳ, музаффар, забт, табақот, тасарруф, хилофат, чоҳилият, силоҳ...: ...муҳим ба ҳарб қарор гирифт, шабе, ки рӯзе он масоф муқаррар буд, он подшоҳ ҳама шаб намоз мекард [129]; и) *вожаҳои соҳаи мантиқ*: тафаккур, фикр...: Андешаи ман аз таҳайюр аст ва тафаккури ман аз ғояти таҳассур [170]; к) *вожаҳои соҳаи ахлоқу ифодагари ҳислат*: ҳиссиёт, эҳсосот, ҳамида, айш, ишрат, диёнат, карам, мууроот, мурувват, ғофил,...: Аввал, шаҳват ва мутоибати ҳавои нафс, ки ҳар ки ба савдои нафс ва орзуе дармонад, парвои ҳеч кас ва фароғати ҳеч чиз надорад...[214]; қ) *вомвожаҳои арабии соҳаи рӯзгордорӣ, хоҷагидорӣ, чорводорӣ, маишат*: марқаб, табак, неъмат, қалъа, ҳарам, минқор, ҳичоб, қафас, хилъат, шароб, ҳирс, баҳим, умр, барқ,

авкот, соат, хучра, сахро, фарш, муҳавван, матбаъ, таом, маросим, ҳасуд, силоҳ, малобис, либос, манозил, марокиб, ҳалок, риқоб...: Инон бозкашида аз маркаб пиёда шуд ва дар боғ даромад [182]; л) *вожағони соҳаи динӣ*: ҳадис, ҳақ, субҳонаху таъоло, раббонӣ, шайтон, ислом, габр, табаррук, қазову қадар, мусулмон, мусҳаф, масҷид, назр, нафс, ҳалол, ҳаром, машоих, уқбо, равза...: Амирзодаи ҷавони наврасида маъруф буд ба талоқ савганд хӯрд [182]; м) *вожағони соҳаи шаҳру шаҳрдорӣ*: ҳисор, қалъа, ғурфа, иморат, висоқ, қоима, қаср, билод...: ...балки мақсади ақсо риояти ибод ва иморати билод аст? [273]. Қалъаи маҳкам дошт, бад-он қалъа пинҳон шуд [198]; н) *вожағони соҳаи ҳандаса*: иртифо, маоба, чуззомӣ, рафии...: Эшон бояд аз назар дар атрофу ҷавониби он ба арз расониданд, ки эй малик, ин иморатест, ки дар иртифоаш камарбанди чуззомӣ кушояд ва шарфаи рафияш пойи шариф бар сари айвон мениҳад [220]; о) *вожағони соҳаи мардумшиносӣ*: араб, аҷам, қабила, тоифаи халқ, аъроб, ҳабаш, юнон, чинӣ, хитой, фирқа, румӣ...: Аз ин миқдор аломати фаросат ҳокими оқилро дар тафаҳхуси аҳволи халқ кифоят бувад [217].

2. 5. Оманимшавии вомвожаҳо дар осори мансури адиб. Оманимҳо низ дар осори мансури Хусайн Воизи Кошифӣ чандон зиёд нестанд. Ин далел бар он мекунад, ки оманимҳо бештар хоси асари манзум буда, дар асари мансур низ гоҳ-гоҳ барои ифодаи эҳсоси ботинӣ меомадааст. Дар осори манзум бештар барои суханбозӣ оманимҳо мавриди истифода қарор мегиранд. Чунончи, вожаҳои *сиёсат*, *ҳазона*, *савоб* дар чунин мавридҳо ба сифати оманим дар осори мансур истифода гардидааст. Вожаи *савоб* дар асар дорои чунин маъниҳост: Савоб I. - музд ва подоши хайр, мукофоти кори нек, кори хайр. II. – ростӣ, дурустӣ, рост, дуруст, ҳақ...¹.

2.6. Воҳидҳои фразеологӣ бо чузъи арабӣ дар осор. Воҳидҳои фразеологӣ бо чузъи арабии осори мансури Кошифиро вобаста ба нигоҳи сохт ва мазмуну мундариҷа ба гурӯҳҳои воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва воҳидҳои фразеологӣ исмӣ ҷудо намуда, таҳлил кардаем: а) *ибораҳои фразеологӣ чузъи арабии феълӣ дар асар* бештар ба назар мерасанд ва ин қабил воҳидҳои фразеологӣ ҳам аз забони персонажҳои асар ва ҳам аз забони муаллиф баён гардидаанд. Бояд гуфт, ки воҳидҳои фразеологӣ бо чузъи арабӣ аз забони адиб дар асар бештар буда, ки чанд мисол дар ин бобат оварда мешавад. ...аз ҳучуми балои ҷабборон, ...фориғу мутмаин гаштан бепарвой, беаҳаммиятӣ; ...бо эҳтимоми раиятпарварӣ ва марҳамгустарӣ аз ҳучуми балои ҷабборон ва ситамгарон фориғу мутмаин гардад ва пас подшоҳ бояд ки ба умеди раҳмати илоҳӣ бар очизон бибахшад ва рухсорон салтанатро ба ҳоли зебой биёрояд [160]. Сабуктегинро бар вай раҳм омад ва дасту пой оҳубачаро бидушод ва сар ба сахро дод [160]; б) *Ибораҳои фразеологӣ исмӣ*. Дар осори мансурии Кошифӣ як гурӯҳи ибораҳои фразеологӣ низ истифода гардида, забони асарро суфтаву сайқал ва муассирнок сохтаанд.

Боби сеюми диссертатсия «**Виҷағҳои сохториини вомвожаҳои осори насрии адиб**» унвон дошта, фарогири шаш фасл аст. Дар ин боб вомвожаҳои

1. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., СЭ, 1969, ҷ. 2, с. 170.

осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи сохтор ба вомвожаҳои сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, вомвожаҳои арабии ҳамреша дастабандӣ гардида мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

3.1. Вомвожаҳои сода. Ба гурӯҳи вомвожаҳои содаи осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ чунин вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиҳо мансуб доништан мумкин аст: – аз арабӣ: адаб, амр, байт, баҳс, вичдон, дарс, зикр ва амсоли инҳо. Инчунин, ба ин гурӯҳ як қатор вомвожаҳои арабие, ки дар қолибҳои зиёди калимасозии арабӣ мутааллиқанд, дохил мешаванд: аҳмад, анвар, афзал [афъал], атроф, аҳвол, ахлоқ [афъол], авотиф, ақобир, авохир [афъил], иртиқоб, иштиғол, иқтидор... [инфиъол], истехқоқ, истиқбол, истифсор, истимдод, истибшор [истифъол], илтифот, имтиҳон, эътибор, эҳтиром [ифтиъол], иқбол, ишғол, инъом, ихлос, иқроқ, инқор [ифъол], маҳбас, маъраз, марқаб, мақсад, мадҳал, маҳкам, мазҳаб, маблағ [мафъал], маҷлис, манзил, маҳфил, масҷид [мафъил], мағрур, мақбул, мардуд, маҳзул... [мафъул], мушарраф, муқаррар, мусаллам [муфаъъал] ва амсоли инҳо.

– **Вомвожаҳои содаи ғайриарабӣ.** Тавре ки аз боби якум маълум аст, дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба ғайр аз вомвожаҳои арабӣ, инчунин, вомвожаҳои забонҳои ғайриарабӣ ба назар мерасанд, ки ҳоло чанде аз онҳоро ба қатори вомвожаҳои содаи осори мансури адиб меоварем:

А) Вомвожаҳои содаи ҳиндӣ. Дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ чунин вомвожаҳои ҳиндиҳо метавон ба қатори вомвожаҳои содаи осори мансури адиб дохил кард: карбос [128], гов [150]: Дуюм, он, ки тани маро аз карбос бипӯшонӣ [128].

Б) Вомвожаҳои содаи юнонӣ. Дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ вомвожаҳои содаи юнонӣ инҳоянд: *динор, иқлим, ёқут, номус, Арасту, Искандар (Александр), қонун* ва амсоли инҳо: Арастуи ҳаким, ки вазири он ҳазрат буд... [с. 135]. Гуфт: «Сесад динор» [с. 151]. Ҳафдаҳ сол оҳангарӣ мекард, ҳар рӯз ба динореву даҳ дирам ва аз он ҳеч барои худ ба кор набурдӣ [172].

В) Вомвожаҳои содаи оромӣ. Дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ чунин вомвожаҳои сода аз забони оромиянд, ки ба воситаи забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ дохил гардидаанд: *Одам, Ҳавво, Исмоил, Исрофил, Исроил, Ҷабраил, Сулаймон, Азроил, Юсуф, Довуд, Мӯсо, Исо, Яъқуб, масҷид, ҳаҷ, чалипо «салиб», тобут, гӯр, шанбе, шаймур, гунбад, духул «нақора», коса, бўрӯ, ялдо, шайдо* ва амсоли инҳо: Яъқуби Лайсро дар мабдаи ҷавонӣ яке аз пирони қабила гуфт [с.135].

Г) Вомвожаҳои содаи чинӣ: қоғаз, тим «бозори пӯшида», чунг «рост, қоим», суфа «чойи нишаст», фағфур «чинивор» ва амсоли инҳо:

Ғ) Вомвожаҳои содаи туркӣ-ӯзбекӣ: бағро, ялак, туғмо... Дар осори насрии адиб вожаи *тухмоқ* ба маънии болға мавриди қорбурд қарор гирифтааст: Пас, элчӣ бо туҳафу ҳадоё, ки лоиқи Ҳотам буд, фиристод ва ба андак замоне элчии малики Рум ба қабилат расида дар ҳаволии манозили Ҳотам нузул кард... [302].

Д) Вомвожаҳои содаи русӣ: ургон (орган)...

Ҳамин тариқ, дар осори насрии Кошифӣ ғайр аз вомвожаҳои содаи арабӣ, 3 вомвожаи содаи туркӣ (бағро, ялак, туғмоқ) ва 4 вомвожаи содаи юнонӣ

(манчаник, номус, ёкут, конун) ва 2 вомвожаи содаи хиндӣ (карбос, гов), 1 адад вомвожаи русӣ (ургон) қорбаст гардидааст. Дар маҷмуъ, дар байни вомвожаҳои содаи осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ бештар вомвожаҳои забони арабӣ мавқеи муайянро касб кардаанд.

3.2. Вомвожаҳои сохтаи осори мансури адиб. Вомвожаҳои сохтаи осори мансурии адиб ба гурӯҳи калимаҳои сохтаи забони адабиамон дохил гардида, васлшавии сунъии решаи вандҳо набуда, дар он ҷузъҳо ё компонентҳо ба ҳам аз нигоҳи маънӣ созгоранд ва мувофиқати маъноии асосу ванд ба онҳо шароит фароҳам меорад, ки ба ҳам васл шуда, маъноӣ нава пайдо кунанд, ки ба маъноӣ ҳам асос ва ҳам дар калимаҳои сохта равшан зоҳир мешавад:

Пешванди ҳам-: ба мулозимони амир ҳамдостон буд [с. 231]; *Пешванди бар-*: ба он ки кӯҳи шомих... ӯ афтад, барҳазар аст [с.155]; *Пешванди бе-*: Чун ғайрати беғазабӣ ва хушунатӣ даст диҳад.. [с.157]; *Пешванди дар-*: Исо гуфт: ...ман аз вай дарғазаб намешавам...[с.158]; *Пешванди но-*: ...ба омили худ замин номазруъ монад...[с. 161].

Пасванди -о исми шахс месозад: масеҳ+о=масеҳо, ҳукам+о=ҳукамо, улам+о= уламо...; *пасванди -гор* дар забони муосири тоҷикӣ каммаҳсул буда, ба воситаи он исми шахсро аз рӯйи амалиёту машғулияташ мефаҳмонад: хидматгор, мададгор...: ...эшнро мададгорӣ намоянд [с.161]; *пасванди -гоҳ*. Дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ исми **назаргоҳ** дида мешавад, ки аз исми абстракти назар бо илова гардидани пасванди -гоҳ шакл гирифта, макони амалу ҳолатро мефаҳмонад: Таваҷҷуҳи тамома ба мақоми қурбу васлат аст,...то тахтгоҳи тоҷи султони ишқ гардад..., назаргоҳи муҳаббати дӯст нахоҳад шуд [31]; *пасванди -зода* исмсоз буда, дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ чунин исмҳоро бо вомвожаҳои арабӣ сохтааст: амм+зода=аммзода, амир+зода =амирзода, малик+зода=маликзода ва м. инҳо: Дар осор омада, ки ғаммоз ҳалолзода набошад [с. 240]; *пасванди -истон* исмсоз аст: шӯр+истон=шӯристон...; *пасванди -манд* сифатсоз ва исмсоз аст: баҳра+ манд = баҳраманд, давлат+манд=давлатманд...: ...аз малики давлатманд ба саҳифаи рӯзгор ёдовар монд... [с.151]; *пасванди -он* исми ҷамъбандӣ месозад: муошир+он=муоширон, мутарасм+он=мутарасмон, муҳаққиқ+он=муҳаққиқон: Гуфтаанд, ки суфиён се қисманд: муоширон, мутарасмон ва муҳаққиқон [с.38];

Пасванди -она зарф ва сифат месозад: мулук+она=мулукона...: ...дар Аҷам касе мулукона сохта... [с.38]; *Пасванди -ина* сифатсоз ва исмсоз аст: нақд+ина=нақдина...: Аҳд қард, ки агар муҳим ба дилхоҳи ман анҷомад, ҳар нақдинае, ки дар ҳазона дорам..., мискинон қисмат намоям [с.184]. Вожаҳои сохтае, ки бо ёрии вандҳо ду роҳи (зинаи) калимасозиро аз сар гузаронидаанд: хидмат+гор=хидматгор+й= хидматгорӣ, шарм+сор= шармсор+й= шармсорӣ ва ғ.: ...ва асбоби хидматгорӣ бар вачҳе, ки лозим бошад, муҳайё насохтам [с. 224].

3.3. Вомвожаҳои мураккаби осори мансури адиб. Калимаҳои мураккаби пайваст, ки ҳар ду ҷузъашон баробарҳуқуқ буда, бо ёрии алоқаи пайваст, ки он, одатан, ба воситаи миёнвандҳои **-о-**, **-у-**, **-ба-** ба амал меояд, сохта мешаванд. Дар осори мансури адиб мо чанд мисол ба ин қолиб ёфтем: Агар пурсанд, ...бигӯй, беҳи дарахти футувват, ки асли он аст ва бе он дарахт *нашъунамо*

надорад ва баргу мева наёварад [с.32]; 2. Калимаҳои мураккабе, ки бо ёрии алоқаи тобеъ сохта шуда, як чузъ ба чузъи дигар тобеъ буда, як зада доранд, дар онҳо қолибҳои зиёде мавҷуд аст. Чузъҳо, асосан, бо ҳиссаҳои мустақили нутқ ифода меёбанд. Як гурӯҳ калимаҳои мураккабе низ арзи вучуд доранд, ки яке аз чузъҳои бо ҳиссаи ёвари нутқ ифода ёфтаанд: агар (пайвандак)+чанд (ҷонишин), ҷунон (ҷонишин)+чи (пайвандак). Ё ки ҳар ду чузъ ҳам аз ҳиссаҳои ёвари нутқ сохта шудаанд: агар+чи=агарчи (аз ду пайвандак): а) Бо исми (исму исм): наҳиф+пайкар=наҳифпайкар,моло+қалом=молоқалом, заиф+бунёд=заифбунёд, сар+манзил=сарманзил, айёр+мард=айёрмардон, соҳиб+қамол=соҳибқамоланд...: Гуфт: “Эй *заифбунёд* ва *наҳифпайкар* ин чӣ кор аст... [с. 138]; б) *Бо исму сифати феълӣ замони гузашта*: ситам+расида=ситамрасида, меҳнат+қашада=меҳнатқашада...: Малик шояд ки ситамрасидаро бад-ӯ фарёд хоҳад... [саҳ.37]; в) *Бо исму асоси замони ҳозираи феъл*: дуо+гӯй=дуогӯй, ризо+ҷӯй=ризоҷӯй, ғариб+навоз=ғарибнавоз, хабар+дор=хабардор: Гуфт, ки ба рафқу *нармхӯйӣ* ва мулоимат, ...ва салтанат ба *дуогӯйӣ* раият ва *ризоҷӯйӣ* сипоҳ интизом меёбад [с.159]; г) *Бо сифату исм*: бадфеълон [с.207]; д) *Калимаҳои мураккаб метавонанд бо ёрии вандҳои зинаи дуҷуми калимасозиро аз сар гузаронанд*: 1) Калимаҳои мураккаби пасванддор. Калимаҳои мураккабе, ки аз ду ё зиёда решаю асосҳо сохта шудаанд ва танҳо решаи охирин пасванд қабул кардааст: ҳақ+гузор+ӣ, вафо+дор+ӣ, мамлакат+дор+ӣ, раият+пар+вар+ӣ, бут+параст=бутпараст+ӣ=бутпарастӣ, карим+табъ+ӣ=каримтабъӣ, мамла-кат+дор+ӣ=мамлакатдорӣ, беш+талаб+ӣ= бешталабӣ ва ғ.: ...ҳама бутпарастӣ гирифтаем [с. 135].

Чузъҳои вомвожаҳои мураккабсохти осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи мансубияти забонӣ чунин аст: – *арабӣ–тоҷикӣ*: *Сиву ҳафтум, шукргузори*. *Чилу дуҷум, ...амонатгузори* [с.32]. – *тоҷикӣ–арабӣ*: баландҳиммат, бешталабӣ, сарманзил, дасттиҳӣ, нохушмаза...; – *арабӣ–арабӣ*: олиҳиммат, аълоҳимматӣ, собитқадам. Вомвожаҳои арабие, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб сохта шудаанд, артикли -ал- доранд ва ҳар ду чузъ арабӣ ҳастанд: дорулмулк, фаҳвулмурод, рафиалмакон, ҳорунаррашид, ҳасбулмақдур, ҳаётуллоҳ ва ғ.: ....ба даст ояд фаҳвулмурод ва агар дар ҳичоб тавакқуф афтад...[с.138].

3.4. Вомвожаҳои таркибӣ дар осор. Вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар шакли таркибӣ як гурӯҳи муайяно фаро мегирад ва онҳо дар ҳайати феълҳои таркибии номӣ меоянд. Таркиби феълҳои таркибии номӣ аз ду чузъ – чузъи номӣ ва чузъи феълӣ иборат буда, вомвожаҳои осори насрии адиб, асосан, дар таркиби чузъҳои номӣ омадаанд: а) чузъи номӣ бо исми ифода ёфтааст: хизмат кардан, муаллимӣ кардан, ишорат намудан, сарф шудан, ҷавоб гардондан, қасос гирифтани ва ғ.: ...мардуми ноҳақшинос ва ғаррори носипозанд, ки ҳуқуқи валинеъматро нашиносанд ва шукри мунъимро ба куфрон мубаддад созанд ва ҳамеша ин ҷамоат сарнагуну мақхур бошанд... [с.246]. Нӯшервон аз мубади мубадон (донишманд ва соҳиби дайри оташ) пурсид... [с. 250]. ...аз зироъат малулу мутанффир гарданд..... [с. 250].

3.5. Калимаҳои ҳамрешаи арабӣ дар асар. Чанд вомвожаҳои арабии ҳамрешаи зеринро аз осори насрии Кошифӣ меоварем: 1. Вомвожаҳои арабии ҳамрешаи мутааллиқи соҳаи идорӣ-маъмурӣ: мулк – амлок, малик, мамлакат, мулк, дорумулк, малоика, малак, мамолик, молик: Эҳсон бо ҷамии одамиёну тамаъ накардан дар амлоки раъият ва шукри фармонравоии ҳақ хидмати фармонбарон шинохтан... [127]. Дар калимоти мулуки Туркистон овардаанд... [128]. Амир – умаро, аморат, иморат, амр; 2. Вомвожаҳои арабии мутааллиқи соҳаи ҳуқуқ, сиёсат, иқтисод: адл – адолат, одил; фасод – муфсид, мафосид; зулм – золим, мазлум, мазолим; сулҳ – салоҳ, ислоҳ, мусолиҳа, солах; ҳабс – маҳбус, маҳобис; қудрат – иқтидор...: 3. Вомвожаҳои арабии ҳамрешаи мутааллиқи дину мазҳаб ва соҳаҳои он: масҷид – сачда, масҷид; халифа – хулафо; шайх – машоих; 4. Вомвожаҳои арабии ифодагари исмҳои маънӣ: ақл – уқало, оқил – маъқул, хотир – ихтиёр, хутур, узр – маъзур, сабт – собит, исбот, лутф – латиф, мулотифа...: ақл – оқил, уқало, маъқул: Марди оқил чун аломати шару фасод тафаҳҳум кунад ... [196]. ...бе машварати уқало шуреъ накунад ва машваратро дар ҳалли мушкилот бо ҳокими ақл собиттар ва пурфоидатар хоҳад буд [193].

3.6. Мураккаботи вомвожаҳои арабӣ дар осор. Калимаҳои мураккаботи вомвожаҳои арабии осорро вобаста ба таркибашон ба чунин зергурӯҳҳо дастабандӣ мекунем: а) *ибораҳои изофии бо артикли -ал- суратёфта*: дастур-амал [127], дорулмулк [128], мутағайируллави [131], дорулхилофат [130], ақвобул баракат [163], вачҳулааб [131], вочибуларз [226]; б) Таркибҳои хабарии бо ҳиссаҳои мо- ба маънои «он чи ки» ва шакли тасрифии феъл сохташуда низ чун калима дар асар вомехӯранд: мочаро [47], ҳамчунин, дар асар ба ҳамин монанд шаклҳои инкории калимаҳо бо пешвандҳои ло-, лам- дар асар чун вожаҳои рехта мавриди истифода қарор гирифтанд: ломакон (бемакон), лояқин (девона, беақл), лоқайд (гандагару), лочарам (ғайриихтиёр), ланъязал (безавол): Мочарои бародарон дар бобати амволи волидайн буд [188]; в) Як силсилаи ҷумлаҳои пурраи арабӣ, ки чун воҳидҳои рехтаи забон дар асар ба кор бурда шудаанд, дар забони тоҷикӣ ба ҳукми калимаҳо гузаштаанд: астағфируллоҳ (худоё, мағфурат, бидеҳаш), борақалло (биёмурзамираш, худоё), бисмиллоҳ (ба номи Худо) ва монанди инҳо.

ХУЛОСА

Омӯзишу таҳқиқ ва таҳлилу баррасии осори адабиёти тоҷики охири қарни XV ва ибтидои садаи XVI ба омӯхтани дараҷаи инкишофи забон ва доираи истифодаи он дар ҷомеа мусоидат намуда, нақши забони адабиро дар инкишофи минбаъдаи ҷомеа муайян менамояд. Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз чеҳраҳои намоёни ин давр маҳсуб ёфта, бо эҷоди осори гаронмояи хеш дар рушди забони адабии тоҷикӣ нақши муассир гузоштааст. Аз ин рӯ, чун сухан аз бобати инкишофи забони адабии тоҷикии ин давр биравад, набояд номи ӯву осори пурмуҳтавои эшонро фаромӯш кард, зеро мероси адабии Кошифӣ як навъ ҷамъбасткунандаи тамоми муваффақиятҳои фикрӣ ва офарандагии ин давр маҳсуб гардида, қабл аз ҳама, таҷассумгари ғояҳои ахлоқи баланди инсонӣ ва ҳислатҳои ҳамидаи мардумӣ мебошад. Бинобар он, месазад, ки забони осори

настри ӯ, ба хусус, таркиби луғавии он, ҳамачониба мавриди таҳқику баррасӣ қарор бигирад. Мо низ ҳангоми омӯхтану мавриди баррасӣ қарор додани вижагиҳои луғавии осори насрии Хусайн Воизи Кошифӣ, ба хусус, дараҷаи истифодаи вомвожаҳо дар осори мавриди баррасӣ қароргирифта ба чунин натиҷаҳо ноил гардидем:

1. Бояд гуфт, ки дар забоншиносии тоҷик забони осори насрии Хусайн Воизи Кошифӣ, хосатан вомвожаҳои осори насрӣ то имрӯз аз ҷониби ягон муҳаққиқи забоншинос мавриди таҳлилу баррасии ҳамачониба қарор нагирифтааст [3-М].

2. Дараҷаи истифодаи вомвожаҳо дар осори насрии Кошифӣ то кунун мавриди омӯзишу таҳқиқоти алоҳида қарор нагирифта, танҳо дар баъзе фарҳангу луғатномаҳо ва дастуру васоити таълим аз ин осор чун намуна мисол оварда шудааст [4-М].

3. Пажӯҳишу таҳқиқи таркиби луғавии осори насрии Кошифӣ ҳамчун намунаи насри охири асри XV ва ибтидои қарни XVI ва ҳамчун намунаи адибу донишманди мушаххаси як даври муайян дорои аҳаммияти бузург буда, асари ин нависанда ва олими тавоно дар пайравии баҳрабардорӣ аз адибони машҳури адабиёти мумтози тоҷик, чун Абуалӣ Сино, Умари Хайём, Низомулмулк, Носири Хусрав, Саъдӣ, Гардезӣ, Ҷомӣ ва чанде дигарон офарида шуда, фарогири вижагиҳои насри мусаччаъ мебошад [2-М].

4. Забони осори насрии Кошифӣ саршори унсурҳои луғавии иқтибосӣ, чун муродифу мутазод ва вожаҳои ҳамшакл, воҳидҳои фразеологӣ, ифодаҳои маҷозӣ буда, махсусан, муродифоту мутазод ва калимаҳои ҳамшакли арабӣ, воҳидҳои фразеологӣи ҷузъояшон арабӣ хеле фаровон ба назар мерасанд [2-М].

5. Таркиби луғавии забони нимаи дуюми садаи XV ва аввали садаи XVI, ки давраи зиндагонии Кошифӣ ба ҳамин давра рост меояд, натиҷаи инкишофу мавҷудияти чандинасраи забони форсии дарии тоҷикӣ буда, захираи ниҳоят ғани калимаҳои гуногунбаромади онро фаро мегирад. Ҳамчунин, дар натиҷаи ҷорӣ гардидани дини ислом ва ҳукмрон будани забони арабӣ ба сифати забони илм, мазҳаб дар таркиби луғавии забон калимаву мафҳумҳои нави арабӣ ворид гардидаанд. Воридшавии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиҳо, ки барои ифодаи мафҳумҳои динӣ, илмӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ қорбаст мегардиданд, адибони давр ва аҳли зиёи пешқадам онро мепазирuftанду дар осори хеш мавриди истифода қарор медоданд. Кошифӣ низ чун адиби давру замон вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиҳо аз рӯи зарурат дар осори мансури худ қорбаст кардааст [1-М].

6. Замони зиндагӣ ва эҷоди Кошифӣ ба замони нашъунамои адабиёти тасаввуф ва услуби то андозае содакардани забони адабии форсии тоҷикӣ рост меояд. Бинобар он Кошифӣ кӯшидааст, ки забони осори мансури ӯ бештар ба хонандагон содаву раво ва фаҳмо бошад. Дар воқеъ, нигоштаву таълифоти адиб бо забони содаю равони мовароуннаҳрӣ эҷод гардида, дар он калимаву ифодаҳои душвори вомвожаҳо кам ба назар мерасанд [8-М].

7. Кошифӣ дар эҷоди асарҳои насрӣ ба эҷодиёти адибони мумтози пешин пайравӣ намуда, чун адиби анъанавардоз машҳуру маҳбуб ва мақбули дигарон

аст, вале дар офаридани образи бадеӣ таркибу ифода ва калимаҳои хоссаро дар пояи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ низ эҷод кардааст [2-М].

8. Кошифӣ аз воситаҳои муассири тасвири бадеӣ, ба монанди синониму антоним ва омонимҳо барои офаридани маъниҳои наву тоза хеле моҳирона истифода мебарад. Зиёд будани муродифот, мутазод ва калимаҳои ҳамшакл (омонимҳо) бо воситаи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ худ далели он аст, ки таркиби луғавии забони адабии охири садаи XV ва аввали садаи XVI аз ҳисоби вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ басо пурбору рангин гардида, аз ҷониби нависанда Кошифӣ ин унсурҳои луғавӣ бамавқеъ ва хеле моҳирона мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ин далели он аст, ки адиб маҳорати баланди суҳандониву суҳангустарӣ ва суҳансанҷиро молик будааст [1-М].

9. Вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Кошифӣ анқариб ҳамеша дар доираи маъноҳои аслий, маҷозӣ ва истилоҳӣ мавриди истифода қарор гирифта, дар ин ҳолат доираи маъниҳои маҷозии луғавии осори ӯ фарохтару пурчилотар аз маънии асливу истилоҳист [1-М].

10. Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба истифодаи вомвожаву вомибораҳое, ки дар таркиби луғавии забони адабӣ мавҷуд буданд, маҳдуд нашуда, ҳамчун донандаи хуби забони модариаш таркибу ибораҳои арабӣ ва ғайриарабию корбаст кардааст, ки аз сохтаҳо ва тарзи баёни ӯ буда, ифодагари қудрати суҳангустарии ваянд, чун: *латифу шурбате ғариб, иртиқоб, иштиғол, мутавосил...* [4-М].

11. Таркиби луғавии забони садаи XV, ки дар он давра Ҳусайн Воизи Кошифӣ умр ба сар бурдааст, натиҷаи инкишофу мавҷудияти чандинасраи забони дарию форсӣ буда, захираи ниҳоят пурғановату вожаҳои гуногунбаромади онро дар бар мегирад. Дар ин давра ҳуҷуми арабу муғул ва ҳукмронии қабिलाҳои гуногуни туркнаҷод паси сар гашта бошад ҳам, ҳамаи ин ҳодисаҳои таърихӣ дар таркиби луғавии забон бетаъсир намондааст. Дар он давра, ки мураккабнависӣ авҷ гирифта, калимаву таркиб ва ибораю ҷумлаҳои арабӣ дар забон бештар истифода мегардиданд [7-М].

12. Гурӯҳи асосии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансурии адибро бештар вомвожаҳои арабӣ фаро мегиранд. Вомвожаҳои арабии осори мансури адибро муайян намуда, онҳоро ба 33 қолиб, ки хоси калимасозии забони арабист, ҷудо намудем [2-М].

13. Дар осори мансури Кошифӣ дар мавзуи тасаввуф бобе иншо шудааст. Тасаввуф бо дини мубини ислом иртиботи қавӣ дорад ва маҳз ислом яке аз сарчашмаҳои пайдоиши тасаввуф маҳсуб меёбад, аз ин рӯ, як гурӯҳи маҳсули луғавии осорро вомвожаҳои арабии динӣ ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои ифодакунандаи номи сураҳои Қуръон (фотиҳа, қулҳуваллоҳ, нур, иноатайноқ), ному дараҷаҳои динӣ (шайх, шайхулислом, мурид, имом), маросимҳои динӣ (зиёрат, ҳаҷ, ҷаноза), амалиёти динӣ (ғусл, ибодат) ва калимаҳои ифодагари мафҳумҳои гуногун дохил мешаванд [5-М].

14. Дар осори насрии адиб вомвожаҳои арабӣ, ба хусус, истилоҳоти соҳаи динӣ (ва дигар маъниҳо) хеле фаровон истифода гардидаанд. Муаллиф баъзе аз ин вожаҳоро, чун *шайх, мурид, нақиб, шадд, хуфия, хирқа, маърака,*

қабза, сӯфӣ, фатӣ худ дар матни осори насрӣ хеле муфассал тафсир кардааст [5-М].

15. Воқеан, таҳқиқу таҳлили вижагиҳои луғавии забони осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дар онҳо мавриди қорбурд қарор гирифтани вомвожаҳо нишон медиҳад, ки ин осор таркиби луғавии ғанӣ дошта, дар онҳо вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ ҷойгоҳи муайяно соҳибанд [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Ҳангоми мураттаб сохтани фарҳангҳои тафсири аз вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ метавон истифода кард, зеро дар ин осор як қатор вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии марбут ба самтҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ истифода шудаанд, ки дар фарҳангномаҳои соҳавӣ ба назар намерасанд;

2. Дар осори насрии адиб маводи марбут ба вомвожаҳо инъикоскунандаи воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, адабӣ ва иҷтимоианд, ки аз онҳо дар дарсҳои фанни таърихи кишвар, таърихи адабиёт ва вазъи сиёсӣ иқтисодии кишварҳои Осиёи Миёнаи садаи XV ва ибтидои асри XVI-ро омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ метавонанд истифода баранд.

3. Забони асар ва вижагиҳои луғавии он ҷиҳати қорбасти вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ хеле созгор буда, муаллифи асар дар баёни андешаи худ ин маводро устодона қорбаст намудааст, ки ин ҳолат барои нигорандагони осори тарҷумаиҳолӣ ва саргузаштӣ намунаи беҳтарин доништа мешавад. Адибони ҷавону дӯстдорони осори адабӣ-таърихӣ ин давр аз ин таълифоти Кошифӣ метавонанд баҳрабардорӣ намоянд.

4. Маводи диссертатсия, ки фарогири вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ аст, барои муайян кардани таркиби луғавии забони адабии форсии тоҷикӣ ин давр мусоидат мекунад, ки аз он муҳаққиқони ҷавон ва луғатнигорон барои таҳияи қорҳои илмӣ ва васоити таълимӣ доир ба вомвожаҳои забони давр истифода карда метавонанд. Ҳамчунин, омӯзгорони забон ва адабиёт, одобнома ва педагогика барои тадриси дарсҳои мазкур аз маводи диссертатсия метавонанд қорбаст намоянд.

5. Маводи диссертатсия барои баргузории курс ва семинари махсус аз вазъи забони адабии садаи XV ва ибтидои асри XVI, ки як даври муҳимми инкишофи таърихи забони адабии форсии тоҷикӣ аст, мавод дода метавонад ва муҳаққиқони ҷавон, магистру докторони PhD аз мавод баҳрабардорӣ карда метавонанд.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои арабии муқобилмаъно дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав [маҷаллаи илмӣ]. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2021. – №1/1 [83]. – С. 77-81.
- [2-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои ҳамрешаи арабӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав [маҷаллаи илмӣ]. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2022. – №1/3 [101]. – С. 95-101.
- [3-М]. Зоиров, Х. Воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Д: Сино, 2023. – №6. – С. 43-49.
- [4-М]. Зоиров, Х., Ҳомидов Д.Р. Вомвожаҳои осори насрии Кошифӣ ва вижагӣҳои сохтори онҳо [Матн] / Х. Зоиров, Д. Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2024. – №1-2 [122]. – С. 28-35.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [5-М]. Зоиров, Х. Ҷойгоҳи воҳидҳои фразеологӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ / Х. Зоиров // Садафи илм [Маҷмуаи мақолаҳо]. – Бохтар, 2023. – С. 79-84.
- [6-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи сохтор [Матн] / Х. Зоиров // Маводи конференсияи илмӣ – амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Мавлоно ва ҷаҳони муосир». – Бохтар, 2023. – С. 181-187.
- [7-М]. Ҳомидов, Д., Зоиров, Х. Воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Д. Ҳомидов, Х. Зоиров // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Симпозиуми байналмилалӣ забон, адабиёт ва таърихи кишварҳои форсизабон». – Туркия, 2023. – С. 270-273.
- [8-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои муродифӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Рушду таҳаввули жанри қасида дар адабиёти форсу тоҷик». – Бохтар, 2023. – С. 313-317.
- [9-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои мансуби вожагони соҳавӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Сафинаи илм (Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ-назариявӣ). – Бохтар, 2024. – С. 191-197.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ «БОХТАРСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ НОСИРА ХУСРАВА»

На правах рукописи

УКД: 892.7 +809.155. 0 81.2 (2Т)

ЗОИРЗОДА ХОЛМУРОД САФАРАЛИ

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ И СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ АРАБСКИХ
ЗАИМСТВОВАНИЙ ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ХУСЕЙНА
ВОИЗИ КОШИФИ**

**(по материалам «Футувватномаи султони», «Ахлоқи муҳсинӣ» и «Рисолаи
хотамия»)**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по
специальности 10.02.01 – Таджикский язык

ДУШАНБЕ – 2025

Диссертация выполнена на кафедре таджикского языка филологического факультета Государственного образовательного учреждения «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава»

Научный руководитель: **Хомидов Дилмурод Раджабович** – доктор филологических наук, профессор кафедры история языка и типологии филологического факультета Таджикского национального университета

Официальные оппоненты: **Рахматуллозода Сахидод Рахматулло** – доктор филологических наук, профессор, председатель Комитета по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан;

Усмонова Мунаввара Холиковна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания и журналистики Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода.

Ведущая организация: **Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки**

Защита диссертации состоится «10» апреля 2025 года, в 15:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-021 при Таджикском национальном университете (адрес: город Душанбе, Буни Хисорак, учебный корпус № 10, зал учёного совета факультета филологии).

С содержанием диссертации можно ознакомиться в центральной библиотеке Таджикского национального университета (734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17) и на сайте www.tnu.tj.

Автореферат разослан «_____» _____ 2025 года.

Учёный секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук

Мирзоёров Ф.Н.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- А – арабский
Анг – английский
АТС – Англо-таджикский словарь
Бк – Бурани котех
БСС – Большой словарь сухан
В – Вожаномак
Гер – германский
Г (Гр) – греческий
ГЛ – Гиёс-ул-луғот (Ғиёс-ул-луғот)
ГСТЯ – Грамматика современного таджикского литературного языка
Кл. дар. – Классическая дари
КСШ – Краткий словарь «Шахнома»
И.е. – Индоевропейский
Л – Латинский
ЛФ – Лугати фурс
ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь
Общ. ир. – Общее иранский
ОИЯ – Основы иранского языкознания
ПРРПВС – Персидско-русский и русско-персидский военный словарь
ПРС – Персидско-русский словарь
ПСА – Персидский словарь Амид
Р – русский
РПС – Русско-персидский словарь
РТВС – Русско-таджикский военный словарь
РТС – Русско-таджикский словарь
СЛТЯ – современный таджикский литературный язык
СЛТ – Словарь лингвистических терминов
СИС – Словарь иностранных слов
СТЯ – Словарь таджикского языка
СР – Словарь Рашиди
Тадж. яз. – Таджикский язык
ТСЭ – Таджикская Советская Энциклопедия
ТСРЯ – Тольковый словарь русского языка
ТСТЯ – Тольковый словарь таджикского языка
Тюрк. яз. – Тюркского язык
Фр – Французский
ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка
ЭСПЯ – Этимологический словарь персидского языка

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В конце XV и начале XVI веков литературные произведения занимают особое место в развитии таджикского языка, и этот период считается своего рода переходом к новому этапу таджикского литературного языка Мовараннахра. Несмотря на то, что язык произведений этого периода был предметом множества исследований, он еще не был изучен и в частности не был отдельно исследован. В связи с этим, изучая, анализируя и рассматривая произведения Хусайн Воиз Кошифи, для создателя этих строк наиболее интересными моментами являются дань уважения его значительному творчеству и уникальному литературному мастерству в определении лексических особенностей и употребления арабских и неарабских слов и словосочетаний, определении их структуры, и было решено исследовать упомянутые вопросы. Безусловно, «арабское завоевание не смогло полностью искоренить языковую независимость жителей Хорасана и Мовараннахра. Однако таджикский язык (фарси, дари) на этой территории постоянно конкурировал с арабским языком и прочно утвердился и сохранил свой статус»¹.

Великолепие и блеск персидского языка в конце X века и последующих веках, особенно в XIV-XV вв., был настолько велик, что даже после распада династии Саманидов, он сохранил свой исторический статус государственного языка, языка литературы и науки. В средние века он распространился даже на многие страны ближнего и дальнего зарубежья. За последние тысячелетия на этом языке говорили, начиная от Индии до Малой Азии, и с южного Ирана до Хафттруда, создавали художественные и научные произведения. Среди творческих людей XV века был и Хусейн Воизи Кошифи, который своими научными и художественными, учебно-воспитательными произведениями значительно обогатил персидско-таджикскую художественную литературу XV века, и его произведения приносят этому языку мировую известность до наших дней. С этой точки зрения имя Хусейна Воизи Кошифи входит в число самых известных имен деятелей науки и литературы прошлого, таких как Абдуррахман Джами и Алишер Навои. Его роль, особенно в проповеди и пропаганде человеческой нравственности стала достойной всеобщего внимания во всем мире. Необходимость выбора данной темы обусловлена, прежде всего, тем, что в таджикском языкознании отсутствуют научные труды по языку прозы Кошифи. Нельзя не отметить, что в последние годы по произведению «Футувватномаи султонӣ» Хусейна Воизи Кошифи литературовед К. Восеъ и исследователь У.Садуллозода написали несколько научных статей и диссертацию по лексическим особенностям, которые способствуют степени изучения языка произведений этого писателя. Поэтому в рамках данной диссертации мы попытались определить степень употребления

---

1. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат. Қ.1. // Э. Раҳмон. – Душанбе, 2018. – С. 241.

заимствований в прозаических произведениях Кошифи («Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия»).

Степень изученности темы. Хотя язык и стиль прозаических произведений писателей конца XV-начала XVI вв. в определенной степени изучены, особенности языка и стиля изложения произведений писателей этого периода до сих пор не завершены, за исключением нескольких научных диссертаций. В данных диссертациях имеются заметки о языковых особенностях произведений данного периода, в особенности произведений Хусейна Воизи Кошифи. Безусловно, эти заметки и точки зрения охватывают некоторые аспекты творчества писателя. Исследование влияния мировых языков на лексический состав таджикского языка началось в таджикском языкознании в XX веке. В этой области необходимо отметить заслуги ряда таджикских ученых, таких как С. Айни (1938), А. М. Мирзоева (1948), Н. Масуми (1977), Т. Зехни (1983), Д. Тоджиева (2007), Р. Гаффорова (1977), Ш. Рустамова (1982), М. Н. Косимовой (2003), С. Халимова (2002), Т. Хаскашева (1998), Т. Бердиевой (1991), Х. Маджидова (2007), А. Вохидова (2008), Н. Шарофова (1992), С. Сулаймонова (2004 г.), А. Хасанова (2003), Т. Шокирова (2012), Д. Искандаровой (2002), З. Мухторова (2002), Д. Хамидова (2008), Ф. Шарифовой (2005) и ряд других. В частности, в трудах профессоров М.Н. Косимовой¹, Т.Бердыевой², в статьях С.Хошимова³, Ш.Кабилова⁴, Б. Камолиддинова⁵, Ш.Каримова⁶, С. Сулаймонова⁷, М. Саломова⁸, З. Мухторова⁹, Ш.Хайтовой¹⁰, Ж. Гулназаровой¹¹, М. Джумаева¹², Х. Табарова¹³, С. Сабзаева¹,

1. Косимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. Қ.1// М.Н.Қосимова. – Душанбе, 2003. – 320 с.

2. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – 180 с.

3. Хошимов, С. Баъзе хусусиятҳои синонимҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ // Масъалаҳои филологияи тоҷик.–Душанбе, 1971. – С.22-30. Хошимов, С. Якчанд ҷиҳати семантикии калимаҳои арабӣ дар «Дастур-ул-мулк» // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 141 – 147.

4. Кабиров, Ш. Синонимҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон»// Ш.Кабиров. – Душанбе, 1983. – С.12-16; Кабиров, Ш. Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик // Ш.Кабиров. – Душанбе,1996. – 120 с.

5. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим // Б.Камолиддинов.- Душанбе, 1967. – С.10-29.

6. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз // Ш. Каримов. – Душанбе, [1993.– 120 с.

7. Сулаймонов, С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ // С.Сулаймонов. – Душанбе, 2005. – С. 34-65.

8. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ // М.Саломов. – Душанбе, 2000. – 93 с.

9. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Санойӣ // З.Мухторов. – Душанбе,1999. – С. 3-29.

10. Хайтова, Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ // Ш.Хайтова. – Душанбе, 2007. – С.56-90.

11. Гулназарова, Ж. Таснифоти семантикии феълҳо дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ // Ж.Гулназарова. – Душанбе, 2009. – С.3-60.

12. Джумаев, М. (Хусусиятҳои лексикӣю семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ // М.Ҷумъаев. – Душанбе, 2007. – 120 с.; Ҷумъаев, М. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣю иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // М.Ҷумъаев.–Душанбе, 2022. – 192 с.; Ҷумъаев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // М.Ҷумъаев. – Душанбе, 2022. – 160 с.

13. Табаров, Х. Вижагиҳои луғавии забони ашъори Ҳоҷӣ Хусайни Кангуртӣ // Х.Табаров. – Душанбе, 2010. – С.3-49.

С. Каландарова², С.Исмадова³, С.Расулова⁴, У.Садуллоева⁵, А.Дж. Саломов⁶, М. К. Махмудзода⁷ и некоторые другие отмечают интересные точки зрения по заимствованным словам из разных языков в словарном фонде таджикского языка, включая арабские заимствования, его научные термины и способы заимствований арабских слов в таджикский язык. Помимо этого, исследователями написано несколько научных диссертаций по арабским заимствованным словам в словарном фонде таджикского языка и способы их заимствования. Из этих работ становится ясно, что арабский язык как язык науки, религии и официально-делового стиля на протяжении веков стал иногда причиной роста и иногда спада таджикского языка. Его влияние на лексический уровень нашего языка кажется очень глубоким. Соотношение влияния арабского языка в литературному и разговорному таджикскому языку неодинаково, и оно нуждается в исследовании. «Потому что обилие арабских элементов в прозаических произведениях внесло качественные изменения в структуру предложений и выражение смысла, а разговорный язык в этом плане имеет отличие, изящные и общепонятные таджикские синонимы, замещены трудными арабскими словами»⁸.

Исследователи С.Сулаймонов⁹ [2005], С. Каландаров¹⁰ [2006], Дж. Саломов¹¹ [2010], М. Джумаев¹² [2007, 2022], М.К.Махмудзода¹³ и другие высказали интересные мнения об арабских заимствованиях, его научных терминах и о способах заимствований арабских и неарабских слов в словарный фонд нашего языка. Арабский язык повлиял не только на лексический уровень,

-
1. Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар // С.Сабзаев. – Душанбе, 1991. – 75 с.
  2. Каландаров, С. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш // С.Каландаров. – Душанбе, 2006. – С. 10-56.
  3. Исматов, С. Тоҷ андар «Шоҳнома» // С.Исматов. – Душанбе, 2009. – 120 с.
  4. Расулов, С. Забон ва услуби назми Нақибхони Туғрал // С.Расулов. – Душанбе, 2010. – С.26-78.
  5. Садуллоев, У. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султонӣ»-и Хусайн Воизи Кошифӣ // У.Саъдуллоев. – Душанбе, 2010. – С. 20-90.
  6. Саломов, А. Адаптатсия арабских заимствований в таджикском языке: автореф... канд...дисс. // А.Саломов. – Душанбе, [2010. – 23 с.
  7. Махмудзода, М. Қ. Вожаю истилоҳоти ахлоқии осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муқоисаи онҳо бо истилоҳоти “Андар ахлоқ”-и Ибни Сино [Матн]: автореф...номз. илм...филол... // М.Қ. Махмудзода. – Душанбе, 2024. – 26 с.
  8. Бердиева Т. Назарияи иқтибос // Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – С. 5.
  9. Сулаймонов, С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ // С.Сулаймонов. – Душанбе, 2005. – С. 34-65.
  10. Каландаров, С. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш // С.Каландаров. – Душанбе, 2006. – С. 10-56.
  11. Саломов, А. Адаптатсия арабских заимствований в таджикском языке: автореф... канд...дисс. // А.Саломов. – Душанбе, [2010. – 23 с.
  12. Джумаев, М. (Хусусиятҳои лексикую семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Чомӣ // М.Чумъаев. – Душанбе, 2007. – 120 с.; Чумъаев, М. Чумъаев, М. Хусусиятҳои лексикии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Чомӣ [Матн] // М.Чумъаев.–Душанбе, 2022. – 192 с.; Чумъаев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Чомӣ [Матн] // М.Чумъаев. – Душанбе, 2022. – 160 с.
  13. Махмудзода, М. Қ. Вожаю истилоҳоти ахлоқии осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муқоисаи онҳо бо истилоҳоти “Андар ахлоқ”-и Ибни Сино [Матн]: автореф...номз. илм...филол... // М.Қ. Махмудзода. – Душанбе, 2024. – 26 с.

но и на синтаксические нормы таджикского литературного языка, стимулировал его развитие. Поэтические и прозаические произведения писателей-классиков следует изучать с учетом влияния арабского языка, что станет почвой к постепенному изменению таджикской грамматики. В заключении можно отметить, что существуют факторы распространения арабского языка и заимствования слов и словосочетаний на другие языки, в том числе в лексический состав таджикского языка. Вхождение арабских слов в словарный состав таджикского языка отличаются по количеству и качеству в следствии многих политических и культурных событий. «Завоевание Мовароуннахра арабскими захватчиками, и включение его в состав халифата стало началом распространения ислама и арабского языка на этой земле. Тот же самый вид арабского языка, который считался языком религии и государства в других частях халифата, играл ту же роль в Мовароуннахре...»¹. Арабы стали проводить политику арабизации населения с целью сделать арабский язык государственным языком. Абу Бакр Мухаммад Наршахи описал эту хищническую и трагическую политику арабов в своей книге «История Наршахи» следующим образом: «Кутайба считал правильным, что приказал жителям Бухары отдать арабам половины своих домов и жилищ, чтобы арабы были рядом с ними и знали об их положении²». Но эти «меры» не смогли сделать арабский язык постоянным на земле Мовароуннахра. Он использовался только в рамках религии и богослужения. Хотя таджикский язык находился под сильным влиянием арабского языка, но он не прекратил свое существование, поскольку его постоянными защитниками были носители языка. По словам Наршахи, «жители Бухары были еще более упорны в сохранении родного языка. Даже приняв ислам, они не согласились читать Коран на арабском языке»³.

Связь исследования с научными программами и темами. Вопросы исследований тесно связаны с программами (проектами) и научно-исследовательскими темами Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Результаты и выводы научных исследований могут сыграть важную роль в разработке и совершенствовании образовательных программ. Тема данного исследования считается одним из направлений научно-исследовательской работы кафедры таджикского языка Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основная цель исследования – изучение лексических и структурных особенностей заимствований в прозаических произведениях «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Мухсинӣ», «Рисолаи

1. Ғафуров Б. Тоҷикон // Б.Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – С.139.

2. Ғафуров Б. Тоҷикон // Б.Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – С.102.

3. Ғафуров Б. Тоҷикон // Б.Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – С.112.

ҳотамия» одного из известных писателей конца XV-начала XVI вв. Хусейна Воизи Кошифи. Основываясь на необходимые материалы, их классифицировали на арабские и неарабские заимствования.

Задачи исследования. Следует сказать, что в ходе исследования лексических особенностей заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи были поставлены следующие задачи:

- определение степени употребления синонимов арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях писателя Хусейна Воизи Кошифи;
- определение степени употребления антонимов арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи;
- демонстрирование роли стилистических особенностей арабских и неарабских заимствований в соблюдении традиционности и новаторства писателем;
- определение роли Хусейна Воизи Кошифи в развитии художественной и научной прозы таджикского литературного языка в начале XVI века с его бесценными прозаическими произведениями;
- показать степень и случаи использования моделей арабских заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи.

Объект исследования. Материал диссертационной работы составлен на основе прозаических произведений «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия» одного из известных писателей конца XV-начала XVI вв. Хусейна Воизи Кошифи. Дополнительными источниками считаются ряд толковых и словарей современной эпохи, в которых на материалах этих культур объясняются значения арабских и неарабских существительных Манбаъҳои ёвар як қатор луғату фарҳангҳои тафсирии замони муосир ба ҳисоб меравад, ки бар пояи маводи он фарҳангҳо маъноӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ шарҳ дода шудаанд.

Предмет исследования являются заимствования прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи в семантическом и структурном планах. Выбранный объект охватывает более 1000 примеров. Поскольку указанные произведения Кошифи являются прекрасными произведениями конца XV и начало XVI вв., то в них прослеживается фактический материал, связанный с исследуемой темой, который способствует решению и анализу темы.

Теоретические основы исследования. Теоретической основой исследования являются научно-теоретические труды отечественных и зарубежных исследователей-лингвистов, важнейшими из которых являются работы С. Айни, А. Деххудо, А.К. Писарчика, Л.С. Пейсикова, Ю.А. Рубинчика, Т.Д. Чхеидзе, И.С. Брагинского, А.М. Мирзоева, Б. Ниязмухаммедова, Н. Маъсуми, Д. Тоджиева, Р. Гаффорова, М.Н. Касимовой, С. Халимиён, Х. Маджидова, К. Восеъ, Д. Ходжаева, Ш. Кабирова, М. Султана, А.Хасанзода, С. Рахматуллозода, З. Мухторова, М. Саломииён, Ф. Шарифзода, Д. Хамидова, Ж. Гулназарзода, Х. Камолзода, У. Садуллоева и др.

Методологические основы исследования. В исследовательской работе использованы методы сравнительного анализа, толкования, лексико-семантический и структурный метод, метод статистического анализа лексичес-

ких, морфологических, синтаксических единиц и метод наблюдения. Чтобы показать прошлое и современное состояние формирования арабских и неарабских заимствований в исследуемых прозаических произведениях, использовали описательный (синхронный) и исторический (диахронический) и статистический методы исследования.

Источники исследования. В качестве основных источников исследования использованы следующие произведения Мавлоно Хусейна Воизи Кошифи: «Футувватномаи султони», «Ахлоки Мухсини», «Рисолаи Хотамия» (Душанбе: Адиб, 1991) и «Футувватномаи султони» (Душанбе, 2010). Вспомогательные источники включают ряд современных толковых словарей, на основе которых разъясняются значения арабских и неарабских заимствованных слов.

Научная новизна исследования. В диссертации впервые в полной мере собраны, классифицированы и с научной точки зрения исследованы арабские и неарабские заимствования в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи, проанализированы их лексические и морфологические особенности, определены место арабских и неарабских заимствований по структуре, семантике и моделям. В диссертации также всесторонне анализируются способы образования арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Кошифи.

Основные положения, выносимые на защиту:

- Сбор и классификация арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Кошифи, образованные преимущественно за счет лексических и морфологических единиц по структуре, могут быть основой для выражения высокого содержания произведения.
- Продемонстрировано словообразовательные модели и словообразовательные средства с арабскими и неарабскими заимствованиями в прозаических произведениях писателя Кошифи.
- Определены источники образования и развитие арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Кошифи и относительно детально показать средства и модели их словообразования в диссертации.
- Краткое исследование структурных и семантических особенностей арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях писателя.
- Показать словообразовательных моделей и словообразовательных средств с арабскими и неарабскими заимствованиями в прозаических произведениях писателя Кошифи.
- Показать социальные, исторические причины и появление арабских и неарабских заимствований в таджикском языке и определить их признаки. Показать соответствие арабских согласных с особыми таджикскими звуками.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Материал данной научной диссертации собран на основе критического текста прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи. Поэтому возможно

использование материала данной диссертации на курсах и спецсеминарах по истории таджикского литературного языка, особенно конца XV- начала XVI вв., а также целесообразно будет использовать специально образованные слова писателем в словарях в качестве материала. Теоретическая значимость исследования проявляется ещё в том, что её результаты и выводы можно использовать в написании статей, научных работ и учебников. Практическая значимость данной диссертации состоит в том, что ее результаты могут быть использованы при составлении отраслевого словаря в исторической лексикографии, по истории таджикского литературного языка XV-XVI вв. Материал диссертации и опубликованные статьи имеют большое научное и практическое значение для практических и теоретических занятий по лексике таджикского литературного языка и его истории. Также научные выводы диссертации могут быть использованы для составления образовательных программ по лексикологии таджикского языка, учебников по таджикской лексикографии и вопросами заимствования в языках через художественные и исторические произведения таджикского языка.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности.

Диссертация на тему «Семантический и структурный анализ заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи» на соискание ученой степени кандидата филологических наук соответствует шифру научной специализации 10.02.01 – Таджикский язык.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследовании. Личный вклад соискателя научной степени проявляется в том, что впервые особенности семантики и структуры заимствованных слов в прозаических произведениях Хусейна Воиза Кошифи были систематически исследованы на основе материалов его прозаических произведений, созданных в конце XV-начале XVI веков, в форме полноценного научного диссертационного исследования.

Вклад диссертанта также заключается в том, что в течении 4 лет он занимался сбором научного материала, его классификацией и написанием диссертационного исследования, а также опубликовал научные статьи по данной теме и выступал с научными докладами на конференциях.

Апробация результатов исследования. Автор выступил с научными докладами, отражающими основное содержание диссертации, полученные выводы и заключения по исследуемой теме на международных, республиканских, университетских конференциях и научно- практических куружках (за период 2021-2024). Основные разделы диссертации были представлены и обсуждены на заседании кафедры таджикского языка ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носири Хусрав» (2021-2024 гг.).

Диссертация была обсуждена и представлена на защиту на собрании кафедры таджикского языка ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носири Хусрава» (протокол №2, от 25.09.2024 г.).

Публикация научных работ по теме диссертации. Основное содержание диссертации опубликовано в 9 статьях автора в научных сборниках, материалах международных, республиканских и университетских

конференциях. Из них 4 статьей опубликованы в рецензируемых научных журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан и 4 статьи в различных научных сборниках.

Структура и объем диссертации. Диссертация написана в объеме 175 компьютерных страниц и состоит из введения, трех глав, рекомендаций по практическому использованию результатов исследования, списка использованной литературы и публикаций по теме диссертации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** диссертации отмечены актуальность темы исследования, степень её изученности, её связь исследования с программами и научным предметом, а в части общие характеристики работы указаны цель и задачи, объект и предмет исследования, а также указаны теоретические основы, методы исследования, источники и научной новизны, основные положения, выносимые на защиту; теоретические и практические значения, соотношение темы диссертации паспортом научной специальности; личный вклад соискателя ученой степени в исследование и апробации результаты работы.

Первая глава диссертации – **«Заимствования в прозаических произведениях Кошифи и их языковые особенности»** состоит из двух разделов и четырех подразделов. В данной главе исследуются арабские и неарабские заимствования, их место в лексической структуре таджикско-персидского языка на основе прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи.

Первый раздел первой главы называется «Арабские заимствования и некоторые их теоретические вопросы», в этом разделе речь идет о теоретических и исторических аспектах и отмечается, что в отечественной и зарубежной лингвистике существует множество научных работ о заимствованиях и взаимозаменяемости языков, в которых рассказывается о способах цитирования слов в таджикском языке с древних времен и до наших дней. Также интересную информацию об историческом процессе слов в лексическом составе таджикско-персидского языков можно почерпнуть из книги в двух томах главы нашей страны Эмомали Рахмона, известной под названием «Язык нации – сущность нации». В частности, по направлениям исследования и практики заимствования и заимствования языков приводится следующая информация: «Изучение цитируемых слов и терминов в нашем родном языке уже давно привлекает внимание многих исследователей, и на этой основе отечественными и зарубежными исследователями было проведено несколько полезных исследований. Ученые из Таджикистана Н.А.Шаропов, Т. Бердыева, Сайфиддин Назарзода, Мирза Хасан Султан и некоторые другие также высказали интересные мнения по этому вопросу, но, несмотря на все эти

усилия, многие аспекты этого вопроса еще не изучены должным образом и ожидают серьезного научного исследования и чтения»¹.

Второй раздел первой главы называется «Арабские заимствования». Известно, что арабские заимствования в словарном составе таджикского языка существуют издавна, и в определенной степени они стали далеки от своего значения и претерпели серьезные лингвистические изменения по некоторым фонетическим, морфологическим и семантическим признакам, которые отличают их от ряда других слов. В связи с этим исследователи Т. Бердиева², С. Сулаймонов³, Х.Маджидов⁴ и некоторые другие высказали свое мнение следующим образом: Фонетические признаки: а) Наличие в слове смычного гортанного согласного [ъ]: баъд, чамъ, маъкул, муъмин, мунис... Этот согласный воплощает в себе смещение арабских согласных ʕ [айн] и ʕ [хамза] и ставится только в середине и конце слова. Обычно он не произносится в словах, исторически имевших этот звук в начале слова: ориф, оқил, одил, ид... б) Наличие смычного язычкового согласного қ: қосид, муқаддима, мақсад, ҳақ. Следует обратить внимание и на другие признаки арабских слов, чтобы опираться на этот признак, потому что этот звук встречается и в словах, заимствованных из турецкого, монгольского и других языков; в) Последовательность двух гласных в слове: оила, соат, маориф, маош, табий, маишат, муодил; г) Повторение согласных по определенным моделям: *муфаъъал, мураккаб, мушавваш, муфаъъил, муассис, муаллим, тафаъъул, таккабур, ташаккур, фаъъол, даллол, раззоқ, мутафаъъил, муташаккир, мутакаббир, муттафил, муттаҳид, муттафик, иттифол, иттилоъ, иттифоқ и др.*»⁵. К признакам грамматического рода муаннас относятся суффиксы -а, -ат [-ят]: *шоира, ҳабиба, ҷамила, рақиба, ҳавза, насиба, зарофат, шуҷоат...* [196]. *Нушервон аз Бузургмеҳр нурсид, ки шуҷоат чист?* [202].

Морфологическим признаком слов, принадлежащих к наречиям, является суффикс **-ан**: *қасдан, шартан, асосан, хусусан, ҳатман, воқеан, ҷавобан, мутлақан, аслан*: Ин суханро ба Қайсар расониданд, мутлақан, ба он ихтилоф; Другими признаками арабских заимствований в таджикском языке являются их смысловые признаки, и исследователи также разделили данные признаки на несколько групп: а) Большинство слов, заимствованных из арабского языка, выражают единичные понятия: *ирода, ақл, руҳ, ваҳм, муҳаббат, ирфон, нафрат, фазилат, мурувват...*; б) Административно-деловые и общественные понятия выражаются также следующими словами: *султон, мулк, ҳабс, ҳоқим, волӣ, амир, вазир, ҳукумат*: Агар расми вафо барафтад...ва ургони мулк халалпазир шавад... [185]; г) Лексические единицы в области науки, культуры

1. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳасти миллат. Қ.2. // Э. Раҳмон. – Душанбе, 2018. – С. 427.

2. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – 180 с.

3. Сулаймонов, С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ // С.Сулаймонов. – Душанбе, 2005. – С. 34-65.

3. Мачидов, Х. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷ.1. // Х.Мачидов. – Душанбе, 2007. – С. 101-102.

4. Мачидов, Х. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷ.1. // Х. Мачидов. – Душанбе, 2007. – С. 101-102.

и искусства преимущественно формируются за счет таких слов: қасида, шеър, тавсиф, қитъа, назм, шоир, олим, фасоҳат, балоғат, маҳфил, латифа.

1.2.1. Модели арабских заимствований. В диссертации арабские заимствования прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи были разделены на 22 группы, и на примерах показаны особенности каждой из них, некоторые из них приведены в качестве примера: а) *Афъал* – افعل: ахмад, анвар, афзал...: ...ин навъ дар назари анвар чӣ навъ менамояд [223]. Пас, савор шуд ва наздики Аҳмади Ҳарб рафт [227]; б) *Афъол* – افعال: амлок, ахбор, ахлоқ, афзол, асҳоб, амвол, асрор...; в) *Афъил* – افاعل: авотиф – чамъи отифа // отифат, акобир – чамъи акбар, аъён, ашроф, бузургон, авохир – чамъи охир...: қадри акобир ва ашроф нашносанд [250]; г) *Инфиъол* – انفعال: иртиқоб, иштиғол, интизом, иқтидор, илтифот, интизор, илтиҳоб, интиқол, иҷтиноб, интиҳоб, истехқоқ : Дигар ғайбат кардан аз завиал – иқтидор муносиб менамояд... [188]; д) *Ифтиъол* – افتعال: илтифот, имтиҳон, эътибор, иттифоқ и другие. Арабские слова данной модели используются в прозаических произведениях Кошифи для обозначения материальных и моральных понятий и делают язык произведений мелодичным и приятным.

1.2.2. Заимствованные арабские существительные. Арабские существительные очень многозначны, и они сохранили эту характеристику в таджикском языке при их заимствовании: обозначающее местоположение, существительное, обозначающее название инструмента: а) *Существительное, обозначающее постоянную профессию.* Слова, образованные в активной модели или метрике в арабском языке, выражают постоянную профессию, специальность: таббох – ошпаз, ҳаммол – боркаш, қаттол – хунхор, қотил, ғаммоз – суханчин, фаллоҳ – дехқон и др.: Он пойдорӣ бошад дар кифояти муҳиммот... мантиқи фаваиди фаллоҳ [140]; б) *Существительное, обозначающее признак.* Существительное, обозначающее признак в арабском языке, образуется от относительного прилагательного с добавлением темабута: иҷтимоӣ – иҷтимоият, умумӣ – умумият, миллий – миллият. Заимствованные существительные, обозначающие признак в прозаических произведениях Кошифи следующие: аҳаммият – муҳиммият, вазъият – ҳолат, аҳвол, шароит, намуди зоҳирӣ, авзоъ, қиёфа, зарурият – эҳтиёҷ, лузум, хочат, ниёз; в) *Существительное, обозначающее местопо- ложение.* В арабском языке существительное, обозначающее местоположение имеет метрику префикса **ма-**. Арабские заимствованные существительные, выражающее местоположение, в прозаических произведениях писателя многочисленны и включают следующие слова: мадраса, маблағ, маҳбас, мадхал, маҳзан, манзар, матбах, маскан, мактаб, масҷид, маҷлис, мағриб, мавзеъ и др. Қиссаи ўро дар маҳкамаи вилоят ба арз расониданд [227]; г) *Существительное, обозначающее название инструмента.* Существительное, обозначающее названия инструментов в арабском языке образуются с метрикой **ми-** с мифаол, мифаала и эти существительные обозначают название инструмента, с помощью которого совершается действие: *мисбоҳ* – чароғ, қадаҳ барои нӯшидани шароби сабӯҳӣ, *миқдор* – адад, адад, *мифтоҳ* – калид, *микроз* – дукорда, қайчӣ и др.; д) *Арабские прилагательные в*

произведении, которые используются в таджикском языке¹: асвад, савдо, байзо «сафед», ашхаб, шабҳо «хокистарранг», азрак, зарқо «кабуд», аҳзар, хазро «сабз», азрақ «зард». В прозаических произведениях Кошифи названия некоторых из этих цветов встречаются на арабском языке: Ва бадтарин чашмҳо азрақ аст [216].

1.2.3. Арабские заимствованные наречия. С арабского языка заимствуются три типа наречий: 1. Наречия, образованные с суффиксом **-ан**, очень много вошли в таджикский язык: абадан, аввалан, махсусан, шахсан. Все эти слова в таджикском языке входят в группу наречий; 2. Арабские существительные-наречия стоят в определенной позиции, например: алҳол, альюн и т. д. Этот тип наречий в таджикском языке принят без знака падежа [фатха]: арабский: алҳола – на таджикском: алҳол; арабский: альюна – на таджикском: альюн и др. Эти наречия немногочисленны; 3. Наречия, состоящие из арабских предложных словосочетаний. Этот тип делится на две части: а) наречия, образованные арабской приставкой **[би-]**: билохир, билчумла, билфарз, билмаъра, биттафсил, биннисба и др.; б) Наречия, образованные с арабской приставкой [ала]: аладдавом, алалфавр, [дарҳол, фавран], алалрасм [мувофиқи расму одат] и др.². В прозаических произведениях Кошифи можно встретить такие наречия: воқеан, чавобан, мутлақан, аслан, билчумла, дарҳол, билохир, алқисса, алҳақ и др.: Фулом ба вай чизе медод ва ё розӣ намешуд, алқисса хазор динор ба ӯ дод [208]. Хусусан, аз арбоби ихтиёр ки ба мазох кардан мулозимони эшон далел мешаванд... [188].

1.3. Неарабские заимствования. В словарном запасе прозаических произведений Кошифи наряду с арабскими заимствованиями употребляются и немногочисленные неарабские заимствования, т.е. из других языков, как родных, так и иностранных. Эти неарабские заимствования в прозаических произведениях Кошифи относятся к индийскому, греческому, оромскому и турецкому языкам: **а) Заимствования из индийского языка:** карбос [128], гов [109] и т.д.; **б) Греческие слова** обозначали драгоценности и другие драгоценные камни: алмос «очень дорогой твердый камень», сим «серебро», ёканд «яхонт, разновидность дорогих камней», марворид «жемчуг», мармар «декоративный камень», динор «золотые монеты», дирам «серебрянные монеты», зумуррад «дорогой желтовато-зеленый камень», фонус (фонарь), номус (честь), сандарус «своего рода желтоватое вещество», обнус «разновидность твердого темного дерева»: Овардаанд, ки он айём Искандар мехост, ки барои чаҳонгирӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики Арабу Ачам барафрозад [с. 135]; **в) Заимствования из оромского языка:** Одам (Адам), Ҳавво (Ева), Исмоил (Измаил), Исрофил (Исрафил), Исроил (Израиль), Ҷабраил (Джабраиль), Сулаймон (Саломон), Азроил (Азраэль), Юсуф (Иосиф), Довуд (Давид), Мӯсо (Моисей), Исо (Иисус), Яъқуб (Иаков), масҷид (мечеть), ҳаҷ (паломничество, хадж), чалипо «крест», тобут (гроб), гӯр (могила), шанбе

1. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1990. – С. 113 – 114.

2. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос // Т.Бердиева. – Душанбе, 1990. – С. 124 – 127.

(суббота), шайпур (труба, горн), гунбад (небо), духул «барабан», коса (чаша), бўрё (цинковка), ялдо «самая длинная ночь», шайдо (страстно влюбленный) и т.п.; г) **Займствования из китайского языка:** қоғаз (бумага), тим «закрытвий базар», чунг «прямой», суфа «место для сиденья», фағфур «фарфор» и т.п.; д) **Займствования из тюрко-монгольского языка.** В прозаических произведениях Кошифи наблюдаются следующие тюрко-монгольские заимствования: бағро, ялак, туғмоқ, элчй...

Итак, в прозаических произведениях Кошифи, помимо арабских заимствований, используются 3 тюрко-монгольских (бағро, ялак, туғмоқ), 4 греческих (манчаник, номус, ёкут, қонун) и 2 индийских заимствований (карбос, гов).

Вторая глава диссертации под названием «**Лексические особенности заимствований в литературно-прозаических произведениях писателя**» состоит из шести разделов. В этой главе заимствования прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи рассматриваются с лексической точки зрения.

2.1. Синонимические заимствования. Хусейн Воизи Кошифи обладал высоким даром красноречия. Словарный состав его прозаических произведений очень богат и красочен, в нем отсутствуют неуместные повторы, избытые слова и словосочетания. Это стало возможным благодаря его мастерству в использовании синонимов языка. Он использовал арабские синонимы во всех формах, типах, позициях и ситуациях речи: *заиф – очуза:* «Амр мутахайир шуд ва бифармуд, то он заифро дур карданд. Ва аз он чой даргузашт. Боз очуза ба сари роҳ омад ва биистод...пеш омад ва тазаллум намуд» [149].

2.1.1. Парные арабские синонимические заимствования. Парные арабские синонимы делятся на следующие подгруппы в зависимости от степени их употребления и содержания: а) парные арабские синонимы, используемые писателем; б) парные арабские синонимы, которые использовались персонажами в рассказах произведения.

2. 2. Антонимические заимствования. 1. Лексические антонимы. В прозаических произведениях Кошифи наблюдается огромное количество лексических антонимов, и они классифицированы по принадлежности к частям речи – именам существительным и прилагательным: а) *К субстантивным* относятся антонимы, которые являются существительными. В прозаических произведениях Кошифи таких антонимов очень много: Ва золим мабғузи чамъи чаҳонӣён аст [146]; б) *Адъективные антонимы.* Антонимы – прилагательные в прозаических произведениях Кошифи употребляются редко по сравнению с *субстантивными*, но они используются очень красиво и уместно: маҳбуб – мабғуз, одил – золим... **2. Парные антонимы.** В прозаических произведениях Хусейна Вайзи Кошифи используются парные антонимы, что придает произведениям автора свежесть и красоту и отчетливо выражает противоположные значения. Следует отметить, что в работе можно встретить предложение с 11 последовательными противоположными словами, причем эти антонимы можно отнести к группе парных антонимов. **3. Контекстуальные антонимы.** В таджикском языке некоторые антонимы выражают противоположные значения только в тексте. Вне текста они не могут передать

такие значения. Писатель или поэт широко использует такие антонимы при описании события в стилистических целях. Это лексическое явление в лингвистике называется контекстуальными антонимами, «текстовыми или выдуманскими, сочиненными антонимами». **4. Предложения-антонимы.** Иногда писатель, чтобы сделать содержание своих рассказов и легенд осмысленным и красочным, употребляет предложения, в которых первое словосочетание совершенно противоположно второму: ...барои ҷаҳонгирӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики Арабу Ачам барафрозад ва рикоби ҳумоюн ба ҷиҳати тасхирӣ барру баҳри олам ҳаракат диҳад [135].

2.3. Многозначность заимствований. Конечно, невозможно проанализировать и рассматривать все аспекты многозначности арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи в рамках одной диссертации. Поэтому мы выборочно анализируем некоторые из этих слов арабского происхождения:¹Дувум, аз нафси худ инсоф додан [158]; Ҳаштум, айби нафси худ дидан [158].

2.4. Заимствования, относящийся к отраслевой лексике. В прозаических произведениях Кошифи используются арабские термины и слова, представляющие различные области, которых можно разделить на несколько подгрупп по их содержанию: а) научные термины и термины литературоведения: мақол, шоир, маддох, мадх, шуаро, фузало, таъриз, ахбор, муқолама, ташбеҳ, манқул, иншо. Научные термины и термины литературоведения также делятся на несколько подгрупп в зависимости от их задач и содержания: 1) *художественные приемы*: балоғат, тавсиф, фасоҳат, ташбеҳ, муқолафа, масал, таъриз...[170]; 2) *художественный жанр*: байт, девон, қасида, қитъа, латифа, масал, манқул, маснавӣ, мақула, рисола, назм, шеър: Ва дар ин боб гуфтаанд, қитъа...[210]; а) *научные термины и термины языкознания*: нуқта, маънӣ, муҳотиба, калом, калима, ҳабар, ғалат, сақат, мубаддал, калимот, таҳқиқ, феъл, сифат, ҷумла, қисса, исм, истилоҳот...: в) *географические термины*: атроф, вилоят, Араб, Ачам, бар, баҳр, мулк, мамлакат, уфук, мавзеъ, сарҳад, варта, ҳавза, ҳабаш, соҳил, шарқ, маҳал:... дар ниғаҳдошти мамлакат [204]...чун ба соҳил расид, аз кишти берун омаданд [199]; г) *юридические термины*: фасод, адл, адолат, маҳбус, афв, ҷурм, ҳукм, қонун, ислоҳ, ҳуқуқ, машварат, мушовара, умур, мусодара...: Қиссаи ўро дар маҳкамаи вилоят ба арз расонидаанд...[227]; д) *политические и административные термины*: султон, воли, малик, элчи, халифа, вазорат, умаро, давлат, мулозимон, амир, ҳукумат, аркон, амр...: Султон бар он ки худ фармуда буд...[154]; е) *экономические термины*: тиҷорат, мол, матоъ, ҳазина, амонат, нақдина, нақд, ҳисоб, маблағ, амлок, масолах, динор, самара:...чун бозомад, даҳ динори соли гузаштаро ҳашт динор овард. ... дар соли гузашта кифоят бисёр кардам ва мол вофир овардам; ж) *философские термины*: макон, ахлоқ, фано, натиҷа, сабаб, олам, одам, замон, ҳаким, Ҷолинус, ҳикмат, илм, даҳр...: хонсолори фалак базме ба он зебой надида буд [223]; з) *медицинские термины*: утабо, табиб, мариз, ташхис, шифо, ҳазм, гулоб, ҷароҳат,

1. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М., СЭ, 1969. – С. 484.

дорушшафо...: «Бирав, табибро биёр, то маро илоч кунад» [183]; *и) термины сферы образования*: китоб, қалам, муҳр, мадорис, мадраса, давог, имтиҳон, инъом, маҷлис, китобат,...: Яҳё қаламро нек метарошад [211]; *к) военные термины*: ҳарб, ғалаба, қабоил, раъият, фуқаро, истило, нусрат, ҷосус, сулҳ, музаффар, силоҳ...: ...муҳим ба ҳарб қарор гирифт...[129]; *л) термины из области логики*: тафаккур, фикр...: Андешаи ман аз таҳайюр аст ва тафаккури ман аз ғояти таҳассур [170]; *м) слова в области этики и выражающие характер*: ҳиссиёт, эҳсосот, ҳамида, айш, ишрат, диёнат, карам; *н) арабские заимствования в области домоводства, земледелия, животноводства, бытовые условия*: табақ, неъмат, ҳарам, ҳичоб, қафас, хилъат, хирс, умр, соат, ҳучра, саҳро, матбаъ, таом, маросим, ҳасуд, малобис, либос...: Инон бозкашида аз марқаб пиёда шуд ва дар боғ даромад [182]; *о) религиозные термины*: ҳадис, ҳақ, субҳонаҳу таъоло, раббонӣ, шайтон, ислом, габр, табаррук, мусулмон, мусҳаф, масҷид, назр, нафс, ҳалол, ҳаром, равза...: Амирзодаи ҷавони наврасида маъруф буд... ба талоқ савганд хӯрд [182]; *п) слова в области градостроения*: ҳисор, қалъа, ғурфа, иморат, висоқ, қоима, қаср, билод...: Қалъаи маҳкам дошт, бад-он қалъа пинҳон шуд [198]; *р) слова в области геометрии*: иртифо, маоба, чуззомӣ, рафии... *р) термины этнологии*: араб, аҷам, қабила, аъроб, ҳабаш, юнон, чинӣ, хитой, фирқа, румӣ...[217].

2.5. Омонимия заимствований в прозаических произведениях писателя. Не так много омонимов в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи. Данный факт говорит о том, что омонимы более характерны для поэзии, а в прозаических произведениях они иногда используются для выражения душевных эмоций. Омонимы в основном используются для игры слов в поэзии. Например, **слова сиёсат, хазона, савоб** в таких случаях употребляются как омонимы в прозаических произведениях. Слово савоб в произведении имеет следующие значения: Савоб I. благодеяние; доброе дело, добро. Савоб II. истинность, правдивость; истина, правда...¹.

2.6. Фразеологические единицы с арабским компонентом в произведениях. Нами проанализированы фразеологизмы с арабским компонентом в прозаических произведениях Кошифи, разделив их в зависимости от структуры и содержания на группы глагольных и именных фразеологических единиц: *а) фразеологические словосочетания с арабским глагольным компонентом* больше встречаются в произведении, причем такие фразеологические единицы используются и в речи персонажей произведения, и в словах автора. Следует подчеркнуть, что фразеологизмы с арабским компонентом в произведении больше, нежели в литературном языке, и здесь приведем несколько примеров. ...аз ҳучуми балои ҷабборон, ...бо эҳтимоми раиятпарварӣ ва марҳамгустарӣ аз ҳучуми балои ҷабборон ва ситамгарон фориғу мутмаин гардад ва пас подшоҳ бояд ки ба умеди раҳмати илоҳӣ бар очизон бибахшад ва рухсорон салтанатро ба ҳоли зебой биёрояд [160]; *б) Именные фразеологические словосочетания.* Данная группа фразеологических словосочетаний используется в прозаических

1. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М., СЭ, 1969. – С. 170.

произведениях Кошифи, и они делают язык произведения утонченным и экспрессивным.

Третья глава диссертации называется «**Структурные особенности заимствований в прозаических произведениях писателя**» и включает шесть разделов. В этой главе исследуются заимствования в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи, сгруппированные на простые, производные, сложные, составные, однокоренные арабские заимствования по структуре.

3.1. Простые заимствования. К группе простых заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи можно отнести следующие арабские и неарабские заимствования: - *с арабского*: адаб, амр, байт, баҳс, вичдон, дарс, зикр и другие. В эту группу также входят ряд арабских заимствований, принадлежащих ко многим моделям арабского словообразования: аҳмад, анвар, афзал (афъал), атроф, аҳвол, ахлоқ (афъол), авотиф, акобир, авохир (афоъил), иртиқоб, иштиғол, иктидор... (инфиъол), истехқоқ, истиқбол, истифсор, истимдод, истибшор (истифъол), илтифот, имтиҳон, эътибор, эҳтиром (ифтиъол), иқбол, ишғол, инъом, ихлос, иқрор, инкор (ифъол), маҳбас, маъраз, маркаб, мақсад, мадхал, маҳкам, мазҳаб, маблағ (мафъал), маҷлис, манзил, маҳфил, масҷид (мафъил), мағрур, мақбул, мардуд, маҳзул... (мафъул), мушарраф, муқаррар, мусаллам (муфаъъал) и т.п.

-Простые неарабские заимствования. Как известно из первой главы, в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи, помимо арабских заимствований, встречаются и заимствования из других языков, некоторые из них входят в число простых заимствований прозаических произведений писателя:

а) Простые заимствования с индийского языка. В прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи следующие индийские заимствования можно отнести к числу простых заимствований: карбос [128], гов [150]: Дуюм, он, ки тани маро аз карбос бипӯшонӣ [128].

б) Простые заимствования с греческого языка. В прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи к простым греческим заимствованиям относятся следующие: динор, иқлим, ёкут, номус, Арасту, Искандар (Александр), қонун: Арастуи ҳаким, ки вазири он ҳазрат буд...[с. 135]. Гуфт: «Сесад динор» [с. 151]. Ҳафдаҳ сол оҳангарӣ мекард, ҳар рӯз ба динореву даҳ дирам ва аз он ҳеҷ барои худ ба кор набурдӣ [172].

в) Простые заимствования с оромского. В прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи встречаются такие простые заимствования с оромского языка, которые вошли в персидско-таджикский язык посредством арабского: Одам, Ҳавво, Исмоил, Исрофил, Исроил, Ҷабраил, Сулаймон, Азроил, Юсуф, Довуд, Мӯсо, Исо, Яъқуб, масҷид, ҳаҷ, чалипо «салиб», тобут, гӯр, шанбе, шайтур, гунбад, духул «нақора», коса, бўрё, ялдо, шайдо и т.п.: Яъқуби Лайсро дар мабдаи чавонӣ яке аз пирони қабила гуфт [с.135].

г) Простые заимствования с китайского языка: қоғаз, тим «бозори пӯшида», чунг «рост, қоим», суфа «чойи нишаст», фағфур «чинивор» и т.п.:

д) *Простые заимствования с турецкого и узбекского языков:* багро, ялак, туғмо... В прозаических произведениях писателя слово тухмоқ употребляется в значении «молоток».

е) *Простые заимствования с русского языка:* ургон (орган)....

Таким образом, в прозаических произведениях Кошифи, помимо простых арабских заимствований, встречаются 3 простые заимствования с тюркского языка (багро, джалак, тугмак) и 4 простые заимствования с греческого языка (манджаник, номус, якут, ханюн) и 2 простое заимствование с индийского языка (карбос, гов), 1 заимствование из русского языка (ургон). В целом среди простых заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи определенное место занимают заимствования из арабского языка.

3.2. Производные заимствования в прозаических произведениях писателя. Производные заимствования в прозаических произведениях писателя входят в группу производных слов нашего литературного языка, они не являются искусственными связями основы и аффиксов, а в которых элементы или компоненты совместимы друг с другом по смыслу, а смысловая совместимость основы и аффикса создает условия для их соединения и обретения нового значения, что ярко проявляется в значении как основы, так и производных слов: *Префикс ҳам-*: ба мулозимони амир ҳамдостон буд [с. 231]; *Префикс бар-*: ба он ки кӯҳи шомих... ў афтад, барҳазар аст [с.155]; *Префикс бе-*: Чун ғайрати *бегазобӣ* ва хушунатӣ даст диҳад... [с.157]; *Префикс дар-*: Исо гуфт:...ман аз вай *даргазаб* намешавам...[с.158]; *Префикс но-*: ...ба омили худ замин *номазруъ* монад...[с. 161]; *Суффикс -о* образует существительные с именами людей: масеҳ+о=масеҳо, ҳукам+о=ҳукамо, улам+о=уламо...; *Суффикс -гор*: хидматгор, мададгор...: ...эшнро мададгорӣ намоянд [с.161]. *Суффикс -гоҳ*. В прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи встречается существительное **назаргоҳ**, образованное от абстрактного существительного назар с суффиксом *-гоҳ*, и выражающее место действия и состояние: Таваҷҷуҳи тамом ба мақоми қурбу васлат аст,...то тахтгоҳи тоҷи султони ишқ гардад..., назаргоҳи муҳаббати дӯст нахоҳад шуд [с.31]. *Суффикс -зода* является суффиксом существительных, и в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи данный суффикс образовал следующие существительные с арабскими заимствованными словами: амм+зода=аммзода, амир+зода=амирзода, малик+зода=маликзода: Дар осор омада, ки ғаммоз ҳалолзода набошад [с.240]; *Суффикс -истон* является суффиксом существительных: шўр+истон=шўристон...: *Суффикс -манд* является суффиксом существительных и прилагательных: баҳра+манд= баҳраманд, давлат+манд=давлатманд... ..аз малики давлатманд ба саҳифаи рўзгор ёдовар монд...[с.151]; *Суффикс -он* образует существительные во множественном числе: муошир+он=муоширон, муҳаққиқ+о=муҳаққиқон: Гуфтаанд, ки суфиён се қисманд: Муоширон, мутарасмон ва муҳаққиқон [с.38]; *Суффикс -она* образует наречие и прилагательное: мулук+она= мулукона...: ...дар Ачам касе мулукона сохта...[с.38]; *Суффикс -ина* образует прилагательное и существительное: нақд+ина=нақдина / Производные слова, составленные с помощью суффиксов, образованы по двум способам словообразования:

хидмат+гор=хидматгор+й=хидматгорй, шарм+сор =шармсор+й=шармсорй и т.п.: ..ва асбоби хидматгорй бар ваҷҳе, ки лозим бошад, мухайё насохтам [с. 224].

3.3. Сложные заимствованные слова в прозаических произведениях писателя. Сложносочиненные слова, в которых оба компонента равноправны, образуются с помощью сочинительного союза, которые обычно образуются с помощью интерфиксов *-о-, -у-, -ба-*. В прозаических произведениях писателя мы нашли несколько примеров по этим моделям: а) С именами существительными (существительное и существительное): наҳиф+пайкар=наҳифпайкар,моло+калом=молокалом, заиф+бунёд=заифбунёд, сар+манзил=сарманзил...: Гуфт: “Эй *заифбунёд* ва *наҳифпайкар*, ин чӣ кор аст... [с.138]; б) С существительными и причастиями прошедшего времени: ситам+расида=ситамрасида, меҳнат+кашида = меҳнаткашида...: Малик шояд ки ситамрасидаро бад-ӯ фарёд хоҳад... [сах.37]; в) С существительным и основой настоящего времени глагола: дуо+ гӯй=дуогӯй, ризо+чӯй=ризоҷӯй, ғариб+навоз=ғарибнавоз, хабар+дор=хабар- дор: Гуфт, ки ба рафку *нармхӯйӣ* ва мулоимат, ...ва салтанат ба *дуогӯйӣ* раият ва *ризоҷӯйӣ* сипоҳ интизом меёбад [с.159]; г) С прилагательными и существительными; д) Сложные слова могут образоваться вторым способом словообразования с помощью глаголов; д) Сложные слова, состоящие из двух и более корней и основ, причем только последний корень имеет суффикс: ҳақ+гузор+й, вафо+дор+й, мамлакат+дор+й, раият+ пар+вар+й, мамлакат+дор + й =мамлакатдорй: ...ҳама бутпарастӣ гирифтаем [с. 135].

Сложные заимствованные слова в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи состоят из следующих: *арабско-таджикский*: Сиву ҳафтум, шукргузорй. Чилу дюом, ...амонатгузорй [с. 32]. *таджикско-арабский*: баландҳиммат, бешталабй, сарманзил, дасттиҳй, нохушмазза; *арабо-арабский*: олиҳиммат, аълоҳимматй, собитқадам. Арабские заимствования, образованные по модели сложных слов, имеют артикль *-ал-*, и оба компонента арабские: дорулмулк, фаҳвулмурод, рафиалмакон, ҳасбулмақдур, ҳаётуллоҳ и т.д.:...ба даст ояд фаҳвулмурод ва агар дар хичоб таваққуф афтад ...[с.138].

3.4. Составные заимствованные слова в произведениях). Арабские и неарабские заимствования в прозаических произведениях Воизи Кошифи в сложной форме охватывают определенную группу и используются в составе именных составных глаголов. Именной составной глагол состоит из двух компонентов – именного компонента и глагольного компонента, и заимствования в прозаических произведениях писателя в основном входят в состав именных компонентов: а) именной компонент выражен существительным: хизмат кардан, муаллимй кардан, ишорат намудан, сарф шудан, чавоб гардондан, қасос гирифтан и т. д.: Нушервон аз мубади мубадон (донишманд ва соҳиби дайри оташ) пурсид... [250].

3.5. Арабские однокоренные заимствованные слова в произведении. Приведем несколько примеров с арабскими однокоренными словами из прозаических произведений Кошифи: 1. Однокоренные арабские заимствования, относящиеся к сфере управления: мулк – амлок, малик, мамлакат,

мулк, дорумулк, малоика, малак, мамолик, молик: Дар калимоти мулуки Туркистон овардаанд...[128]. Амир–умаро, аморат, иморат, амр; 2. Арабские заимствования, связанные с правом, политикой, экономикой: адл – адолат, одил; фасод – муфсид, мафосид; зулм – золим, мазлум, мазолим; сулх – салох, ислох, мусолиха, солах; ҳабс – маҳбус, маҳобис; қудрат – иқтидор...; 3. Однокоренные арабские заимствования, относящиеся к религии и ее областям: масчид – сачда, масочид; халифа – хулафо; шайх – машоих; 4. Арабские заимствования обозначающие абстрактные существительные: ақл – уқало, оқил – маъкул, хотир – ихтиёр: Марди оқил чун аломати шару фасод тафаҳхум кунад ... [196].

3.6. Сложные арабские заимствования в произведениях. В произведениях сложные слова с арабскими заимствованиями в зависимости от их состава сгруппируем на следующие подгруппы: а) изафетные словосочетания, образованные с артиклем -ал-: дастурамал [127], дорулмулк [128], мутағайируллави [131], дорулхилофат [130]; б) Составные сказуемые, образованные с частицей **мо-** в значении «что» и личной формой глагола, также встречаются как слово в произведении: **мочаро** [47]. Также в произведении использовались аналогичные отрицательные формы слов как цельные слова с предлогами ло-, лам-: ломакон [бемакон], лояқин [девона, беақл], лоқайд [гандагард], лочарам [ғайриихтиёр], ланъязал [безавол]: Мочарои бародарон дар бобати амволи волидайн буд [188]. в) Ряд полных арабских предложений, которые используются в произведении как устойчивые единицы языка, выступают как слова на таджикском языке: астағфируллоҳ [худое, мағфурат, бидехаш], боракалло [**биёмурзамираш**, худое], бисмиллоҳ [ба номи худо] ва монанди инҳо.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При изучении и исследовании лексических особенностей прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи, особенно степени употребления заимствований в рассматриваемых произведениях, мы пришли к следующим результатам:

1. Следует отметить, что в таджикском языкознании язык прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи, в частности, их заимствования, не подвергался тщательному исследованию ни одним исследователем-лингвистом [3-А].

2. Степень употребления заимствований в прозаических произведениях Кошифи не был предметом отдельных исследований, лишь в некоторых словарях и учебных пособиях приводились примеры из этих произведений [4-А].

3. Исследование лексического состава прозаических произведений Кошифи на примере прозы конца XV-начала XVI веков и на примере конкретного писателя и ученого определенного периода имеет большое значение. Произведения великого писателя и ученого созданы на лучших традициях известных писателей таджикской классической литературы, таких

как Абу Али Сино, Омар Хайям, Низамуль-Мульк, Носири Хусрав, Саади, Гардези, Джами и ряд других, и включают в себя особенности рифмованной прозы [2-А].

4. Язык прозаических произведений Кошифи насыщен заимствованными лексическими единицами, такими как синонимы, антонимы и омонимы, фразеологическими единицами, метафорическими выражениями, особенно очень много встречаются арабские семантические категории с арабскими компонентами [2-А].

5. Лексический состав языка второй половины XV-начала XVI вв., который как языка науки, религии в словарный запас языка вошли новые арабские слова и понятия. Вошедшие арабские и неарабские заимствования, которые употреблялись для выражения религиозных, научных, социальных и культурных понятий, были приняты писателями и передовыми представителями интеллигенции того времени и использовались в их произведениях. И Кошифи, как писатель данной эпохи, по необходимости использовал арабские и неарабские заимствованные слова в своих прозаических произведениях [1-А].

6. Период жизни и творчества Кошифи совпадает с ростом суфийской литературы и несколько упрощенным стилем таджикско-персидского литературного языка. Поэтому Кошифи старался сделать язык своих прозаических произведений более простым и понятным для читателей. На самом деле произведения автора написаны простым языком Моваруннахра, в нем редко встречаются трудные заимствованные слова и выражения [8-А].

7. В создании прозаических произведений Кошифи следовал произведениям писателей-классиков прошлого, и как писатель-традиционалист он известен и любим всеми. Однако, создавая художественный образ, он также образовал словосочетания, выражения и специальные слова на основе арабских и неарабских заимствованных слов [2-А].

8. Кошифи умело использует эффективные средства художественной выразительности, такие как синонимы, антонимы и омонимы, для создания новых и оригинальных мыслей. Обилие синонимов, антонимов и омонимов за счёт арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи само является доказательством того, что словарный запас литературного языка конца XV-начала XVI веков стал богаче и красочнее благодаря указанному разряду слов, и писатель Кошифи использовал эти лексические элементы уместно и весьма умело. Это является доказательством того, что писатель обладал талантом к красноречию, словотворчеству и ораторским способностям [1-А].

9. Арабские и неарабские заимствования в прозаических произведениях Кошифи почти всегда употребляются в рамках основного, переносного и терминологического значения, причем в этом случае диапазон переносных значений лексики его произведений шире и ярче, чем основных и переносных значений [1-А].

10. Хусейн Воизи Кошифи не ограничивался употреблением заимствованных слов и словосочетаний, входивших в словарный состав

литературного языка, будучи хорошим знатоком родного языка, он использовал арабские и неарабские словосочетания и выражения, являющиеся его творениями и способами выражения и выражением силы его речи, словотворчество, например: *латифу шурбате гариб, иртикоб, иштигол, мутавосил...* [4-А].

11. Лексический состав языка XV века, в период жизни Хусейн Воизи Кошифи, является результатом развития и существования дари-персидского языка на протяжении нескольких столетий и охватывает его чрезвычайно богатую и разнообразную лексику. Хотя в этот период закончился арабо-монгольское нашествие и господство различных тюркских племен, все эти исторические события оставили свой след в лексическом составе языка. В тот период, когда возникла сложная письменность, в языке чаще употреблялись арабские слова, словосочетания и предложения [7-А].

12. Основную группу арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях писателя составляют арабские заимствования. Определив арабские заимствования в прозаических произведениях писателя, разделили их на 33 модели, характерные для словообразования арабского языка [2-А].

13. В прозаических произведениях Кошифи одна глава посвящена суфизму. Суфизм имеет прочную связь с исламом, и именно ислам считается одним из источников возникновения суфизма, поэтому особая группа слов в произведении являются арабскими заимствованными религиозными словами. В эту группу входят слова, обозначающие названия глав Корана [фотиҳа, кулхуваллох, нур, иноатайнок], названия религиозных степеней [шайх, шайхулисом, мурид, имом], религиозные церемонии [зиёрат, хач, чаноза], религиозные действия [ғусл, ибодат] и слова обозначающие различные понятия [5-А].

14. В прозаических произведениях писателя широко употреблено арабские заимствования, в частности религиозные термины [и другие значения]. Некоторым из этих слов, такие как: **шайх, мурид, накиб, шадд, хуфия, хирқа, маърака, қабза, сӯфӣ, фатӣ**, автор дает толкование в тексте своих прозаических произведений [5-А].

15. Действительно, исследование и анализ лексических особенностей языка прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи и употребления в них заимствований показывают, что эти произведения имеют богатый лексический состав, причем определенное место в них занимают арабские и неарабские заимствования [6-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. При составлении толковых словарей могут быть использованы арабские и неарабские заимствования из прозаических произведений Кошифи, потому что в данной работе использован ряд арабских и неарабских

заимствований, относящихся к разным сферам общественной и экономической жизни, которые не встречаются в отраслевых словарях.

2. В прозаических произведениях писателя материалы, связанные с заимствованиями, отражают исторические, литературные и социальные события, которые могут быть использованы учителями общеобразовательных школ на уроках истории страны, истории литературы для изучения политического и экономического положения стран Средней Азии в XV и начале XVI вв.

3. Язык произведения и его лексические особенности совместимы с точки зрения использования арабских и неарабских заимствований, и автор произведения мастерски использовал этот материал при выражении своего мнения, что считается лучшим образцом для писателей биографических и приключенческих произведений. Молодые писатели и любители литературно - исторических произведений данного периода могут воспользоваться произведениями Кошифи.

4. Материал диссертации, включающий арабские и неарабские заимствования в прозаических произведениях Кошифи, помогает определить лексический состав таджикско-персидского литературного языка этого периода, молодые исследователи и лексикографы могут подготовить научные работы и учебные пособия по лексике языка данного периода. Также преподаватели языка и литературы, этикета и педагогики могут использовать диссертационный материал для преподавания данных уроков.

Материал диссертации можно использовать для проведения спецкурса и семинара по литературному языку XV и начала XVI вв. что является важным периодом в истории таджикско-персидского литературного языка, и молодые исследователи, магистры и доктора PhD могут пользоваться данным материалом.

ПУБЛИКАЦИЯ НАУЧНЫХ РАБОТ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

- [1-А]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои арабии муқобилмаъно дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Текст] / Х.Зоиров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (научный журнал). Серия филологических наук. – Бохтар, 2021. – №1/1 [83]. – С. 77-81.
- [2-А]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои ҳамрешаи арабӣ дар «Ахлоки муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Текст] / Х.Зоиров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (научный журнал). Серия филологических наук.– Бохтар, 2022. – № 1/3 [101].– С. 95-101.
- [3-А]. Зоиров, Х. Воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Текст] / Х.Зоиров // Вестник Таджикского

национального университета. Серия филологических наук.– Душанбе: 2023. – № 6.– С. 43-49.

- [4-А]. Зоиров, Х., Хомидов, Д.Р. Вомвожаҳои осори насрии Кошифӣ ва вижагиҳои сохтори онҳо [Текст] / Х. Зоиров, Д.Р. Хомидов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (научный журнал). Серия филологических наук. – Бохтар, 2024. – № 1-2 [122]. – С. 28-35.

II. Статьи опубликованные в научных сборниках и других изданиях:

- [5-А]. Зоиров, Х. Қойгоҳи воҳидҳои фразеологӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Текст] /Х. Зоиров // Садафи илм (Сборник статей). – Бохтар, 2023. – С. 79-84.
- [6-А]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи сохтор / Х. Зоиров // Материалы международной научно-практической конференции на тему «Мавлоно ва ҷаҳони муосир» («Мавлоно и современный мир»). – Бохтар, 2023. – С. 181-187.
- [7-А]. Хомидов, Д., Зоиров, Х. Воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ / Д. Хомидов, Х. Зоиров, // Материалы международной научно-практической конференции на тему «Международный симпозиум языка, литературы и истории персоязычных стран». – Туркия, 2023. – С. 270-273.
- [8-А]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои муродифӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ / Х. Зоиров // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему «Развитие и эволюция жанра касыда в персидско-таджикской литературе». – Бохтар, 2023. – С. 313-317.
- [9-А]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои мансуби вожагони соҳавӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Текст] / Х. Зоиров // Сафинаи илм (Сборник статей). – Бохтар, 2024. – С. 191-197.

АННОТАТСИЯИ

таҳқиқи диссертатсионии Зоирзода Холмурод Сафаралӣ дар мавзӯи «Баррасии маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои арабии осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ.

Калидвожаҳо: вомвожа, маъно, сохтор, қолиб, истилоҳот, вожагон, инкишоф, корбурд, калимасозӣ, сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, омехта, марҳила, реша, решашиносӣ, арабӣ, юнонӣ, туркӣ, лотинӣ, ғайриарабӣ, таърихӣ, қадим, ифоданокӣ, забон, забони тоҷикӣ, осор, шаклгирӣ, вижа, вижагӣ, вожа ва амсоли инҳо.

Дар диссертатсияи мазкур вижагиҳои маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ – «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия» мавриди таҳқику баррасӣ қарор мегирад. Мавзӯи таҳқиқи мазкур аз он ҷиҳат муҳим ва актуалӣ аст, ки дар он бори нахуст вижагиҳои маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ – «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия», ки то ҳол дар шакли як рисолаи илмӣ баррасӣ нагардидааст, мавриди таҳқиқи ҳамачонибаи забоншиносӣ қарор мегирад. Зарурати интихоби мавзӯи мазкурро таваччуҳи пайвастаи муаллифи рисола нисбат ба ҳолати корбурди вомвожаҳои осори насрии «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия»-и Кошифӣ ва кам омӯхта шудани онҳо аз нуқтаи назари таърихию забоншиносӣ ва махсусан, вожашиносии муосир ба миён овард.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ аз он иборат аст, ки то кунун дар забоншиносии тоҷик доир ба вижагиҳои луғавию сарфӣи вомвожаҳои арабию ғайриарабии осори насрии «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ рисолаи илмӣ алоҳида ба вучуд наомадааст. Дар диссертатсия бори нахуст вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Кошифӣ дар асоси осори насрии «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» ва «Рисолаи ҳотамия» ба таври нисбатан мукамал чамъоварӣ, тасниф ва таҳқиқи илмӣ шуда, вижагиҳои луғавӣ, сарфӣи онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифта, мақому ҷойгоҳи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ аз нигоҳи сохтор, маъно ва қолибҳо таҳлил гардидаанд. Ҳамчунин, дар диссертатсия роҳу равиши шаклгирӣи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии адиб Кошифӣ ба таври мукамал таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ боз дар он зоҳир мешавад, ки хулосаву натиҷаи онро дар иншои мақолаву рисолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ метавон истифода намуд. Аҳаммияти амалии рисолаи мазкур аз он иборат аст, ки натиҷаҳои он метавонанд, барои тартиб ва тадвини луғати соҳавӣи марбут ба вожашиносии таърихӣ, таърихи забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XV-XVI истифода шаванд. Маводи рисола ва мақолаҳои ҷопшуда барои дарсҳои амалию назариявии фанҳои луғатшиносии забони адабии тоҷикӣ ва таърихи он дорои аҳаммияти бузурги илмию амалӣ мебошад. Ҳамчунин, хулосаҳои илмӣи диссертатсияро метавон барои таҳияи барномаҳои таълимӣи вожашиносии забони тоҷикӣ, китобҳои дарсӣи марбут ба фанҳои луғатшиносии забони тоҷикӣ ва масоили вомгириву вомдиҳӣи забонҳо ба воситаи осори бадеӣ, таърихӣи забони тоҷикӣ истифода кард.

АННОТАЦИЯ

диссертационного исследования Зоирзода Холмурода Сафарали на тему «Семантический и структурный анализ арабских заимствований в прозаических произведениях Хусейна Воизи Кошифи» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – Таджикский язык.

Ключевые слова: заимствование, значение, структура, модель, терминология, слова, развитие, словообразование, простой, производный, сложный, составной, смешанный, этап, корень, этимология, арабский, греческий, турецкий, латинский, неарабский, исторический, древний, экспрессивный, язык, таджикский язык, творчество, формирование, особенность, слово.

В данной диссертации рассматриваются семантические и структурные особенности заимствований прозаических произведений «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» и «Рисолаи ҳотамия» Хусейна Воизи Кошифи. Тема данного исследования важно и актуально тем, что впервые рассматриваются семантические и структурные особенности прозаических произведений Хусейна Воизи Кошифи – «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» и «Рисолаи ҳотамия», не исследованные до сих пор в форме научной диссертации, которые подлежат комплексному лингвистическому исследованию. Необходимость выбора данной темы была вызвана постоянным вниманием автора диссертации к способу использования заимствований в произведениях «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» и «Рисолаи ҳотамия» Кошифи и их неизученностью с точки зрения истории и языкознания, и особенно современной лексикографии.

Научная новизна исследования заключается в том, что до сих пор в таджикском языкознании не существует отдельной научной диссертации о лексических и морфологических особенностях арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» и «Рисолаи ҳотамия» Хусейна Воизи Кошифи. В диссертации впервые были относительно полностью собраны, классифицированы и научно исследованы арабские и неарабские заимствования прозаических произведений Кошифи на примере «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ» и «Рисолаи ҳотамия», а также их лексические и морфологические особенности, определено место арабских и неарабских заимствований с точки зрения структуры, значения и моделей. Также в диссертации всесторонне анализируются способы образования арабских и неарабских заимствований в прозаических произведениях Кошифи.

Теоретическая значимость исследования проявляется в том, что его выводы и результаты могут быть использованы при написании научных статей и диссертаций, а также учебников. Практическая значимость данной диссертации состоит в том, что ее результаты могут быть использованы для составления отраслевого словаря по исторической лексикографии, истории таджикского литературного языка XV-XVI вв. Материал диссертации и опубликованные статьи автора имеет большое научное и практическое значение для практических и теоретических занятий по лексикологии таджикского литературного языка и его истории. Также научные выводы диссертации могут быть использованы при составлении учебных программ по лексикологии таджикского языка, учебников по таджикской лексикографии и вопросам заимствования слов языка посредством художественных и исторических произведений таджикского языка.

ANNOTATION

on the dissertation of Zoirzoda Kholmurod Safarali «Semantic and structural analysis of borrowings in Hussein Voizi Koshifi's proses» for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.01 - Tajik language.

Key words: borrowing, meaning, structure, model, terminology, words, development, word formation, simple, derivative, complex, compound, mixed, stage, root, etymology, Arabic, Greek, Turkish, Latin, non-Arabic, historical, ancient, expressive, language, Tajik, work, formation, peculiarity, word.

This dissertation takes into consideration the semantic and structural peculiarities of borrowings in Hussein Voizi Koshifi's proses "Futuvvatnomai sultoni", "Akhloqi muhsini" and "Risolai hotamiya". The topic of this study is important and relevant because the semantic and structural peculiarities of Hussein Voizi Koshifi's proses "Futuvvatnomai sultoni", "Akhloqi muhsini" and "Risolai hotamiya" is analyzed for the first time which have not been studied in the form of a scientific dissertation, and are subject to comprehensive linguistic research. The necessity of choosing this topic was the constant attention of the author of the dissertation to the way of using borrowings in Koshifi's works "Futuvvatnomai sultoni", "Akhloqi muhsini" and "Risolai hotamiya" and their lack of study in historical and linguistics fields, and particularly in modern lexicography.

The scientific novelty of the study is that there has been no separate scientific dissertation on the lexical and morphological peculiarities of Arabic and non-Arabic borrowings in Hussein Voizi Koshifi's proses "Futuvvatnomai sultoni", "Akhloqi muhsini" and "Risolai hotamiya" till now in Tajik linguistics. The Arabic and non-Arabic borrowings were relatively fully collected, classified and scientifically studied from Koshifi's proses "Futuvvatnomai sultoni", "Akhloqi muhsini" and "Risolai hotamiya" as an example in this dissertation for the first time, as well as their lexical and morphological peculiarities, and were determined the place of Arabic and non-Arabic borrowings by their structures, meanings and models.

The dissertation also comprehensively analyzes the methods of formation of Arabic and non-Arabic borrowings in Koshifi's proses. The material of this scientific dissertation is gathered based on critical text of Hussein Voizi Koshifi's proses. Consequently, the material of this dissertation may be used in the lectures and special seminars on the history of the Tajik literary language, especially the late 15th - early 16th centuries, and as material it will also be advisable to use special words created by the author in the dictionaries. The theoretical significance of the study is that its findings and results can be used while writing scientific articles and dissertations, as well as textbooks. The practical significance of this dissertation is that its results can be used to compile a specialized dictionary on historical lexicography, the history of the Tajik literary language of the 15th-16th centuries. The dissertation material and the author's published articles are of great scientific and practical importance for practical and theoretical studies on the lexicology of the Tajik literary language and its history. The scientific conclusions of the dissertation can also be used in compiling curricula on the lexicology of the Tajik language, textbooks on Tajik lexicography and issues of borrowing words of the language through artistic and historical works of the Tajik language.